

2009

Nevenactiviteiten op het
Portugese platteland

Robert Vos

Rijksuniversiteit Groningen

NEVENACTIVITEITEN OP PORTUGESE PLATTELAND

Robert Vos

Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen
Master Culturele Geografie
Februari 2010

Begeleider: Prof. Dr. D. Strijker

VOORWOORD

Dit onderzoek heeft mij de mogelijkheid geboden om een onderzoek te doen in een nieuwe omgeving en daarnaast te wonen en leven in een fascinerend land. Tijdens mijn studie wilde ik al lange tijd naar het buitenland en dit was voor mij de laatste mogelijkheid om dat ook daadwerkelijk te doen. Portugal was voor mij een onbekend land en ik ging erheen met grote nieuwsgierigheid en de verwachting dat ik een mooie tijd tegemoet zou gaan. Terug kijkend op de tijd die ik doorgebracht heb in Lissabon kan ik niet anders zeggen dan dat die verwachtingen meer dan uitgekomen zijn. Mijn tijd daar was fascinerend en ik denk er nog vaak aan terug. Mijn “home away from home” zal ik niet snel vergeten en de mensen die ik heb ontmoet zijn heel belangrijk geweest voor die mooie ervaring.

Allereerst wil ik prof. Dr. Ana Firmino bedanken voor haar inzet en goede raad tijdens mijn periode in Lissabon. Altijd kon ik bij haar terecht voor een goed idee of een waardevolle kennis die mij een stap verder hielp. Ze nam me met het grootste plezier op een vrije dag mee en liet me kennis maken met veel lokale gebruiken die ik niet snel zal vergeten. Daarnaast wil ik Joao Riveira & Mariana Miruso bedanken voor de fantastische hulp als tolk tijdens de interviews. De lange dagen in de auto, vele wandelingen in niemandsland en soms urenlange interviews die helemaal vrijwillig en met het grootste plezier gedaan werden zijn van grote waarde geweest voor mijn onderzoek. Daarnaast zijn mijn huisgenoten, Marcelo, Lucia, Massimo en Simone heel belangrijk geweest voor mijn tijd in Portugal. Ze maakten me wegwijs in de stad, namen me mee naar de mooiste plekken van Lissabon en hielpen me met de taal als ik er weer eens niets van snapte. Met deze vier mensen heb ik veel plezier gehad en ze zorgden ervoor dat ik me meer dan thuis voelde.

Vanuit de Rijksuniversiteit Groningen wil ik mijn begeleider prof. Dr. D. Strijker voor alle tijd en hulp die hij me heeft geboden om mijn onderzoek goed af te kunnen ronden. Het ging niet altijd vanzelf en zijn begeleiding heeft me enorm goed geholpen bij het schrijven.

Ook wil ik al mijn vrienden bedanken. De vele berichten, mooie gesprekken en bezoekjes hebben mijn tijd in Lissabon mooi gemaakt zonder iets te missen van het thuisfront. Tot slot wil ik mijn ouders bedanken. Tijdens mijn hele studietijd hebben ze me altijd gesteund, ook als dat niet altijd verliep zoals ze dat graag zouden zien. Zij hebben het vertrouwen in mij nooit verloren en daar kan ik ze niet genoeg voor bedanken.

Mijn tijd in Lissabon was mooi en de ervaringen die ik daar heb opgedaan zal ik niet snel meer vergeten.

Veel plezier met het lezen van mijn scriptie.

Februari 2010

Robert Vos

SAMENVATTING

Op verschillende plekken en in verschillende tempo's veranderd het platteland wereldwijd. Dat het platteland aan verandering onderhevig is en dynamisch is, is zeker niet uniek, maar de manier waarop het platteland tegenwoordig veranderd in veel ontwikkelde landen is dat wel. De rol van de landbouw is veranderd en daardoor is ook de functie van het platteland veranderd. De economische activiteiten die zichtbaar zijn op het platteland zijn tegenwoordig meer divers dan in het verleden en de opkomst van nieuwe activiteiten is een fenomeen dat vaker en vaker zichtbaar is in ontwikkelde landen. Die nieuwe activiteiten zijn bepalend voor de toekomst van het platteland en nevenactiviteiten spelen daarin een rol.

Dit onderzoek kijkt naar nevenactiviteiten van niet-boeren op het Portugese platteland om te kijken wat de belangrijkste motieven zijn van ondernemers zijn. Vervolgens worden die gegevens gekoppeld aan plattelandontwikkeling in algemene zin om te achterhalen of er een verband bestaat tussen beide. In hoeverre bestaat er een verband tussen algemene veranderingen op het platteland en de ontwikkeling van nevenactiviteiten in Portugal? Vervolgens wordt gekeken of er regionale verschillen bestaan in de ontwikkeling van het platteland aan de hand van de nevenactiviteiten.

De rurale transitie heeft de economische, cultureel-maatschappelijk en fysieke situatie op het platteland veranderd. De industrialisatie en mechanisatie in de landbouw, toenemende globalisering, groeiende mobiliteit van de bevolking de grotere onderlinge verbondenheid hebben de rol van het platteland veranderd. Niet alleen de landbouw, maar ook diensten- en de commerciële sector speelt tegenwoordig een rol in de werkgelegenheid in veel plattelandsgebieden. In Portugal is die situatie, mede dankzij het regime van Salazar, anders. Daar heeft de landbouw geen grote impulsen gekregen en zijn intensivering en mechanisatie maar beperkt zichtbaar. De landbouw heeft om die reden in veel Portugese plattelandsgebieden stilgestaan. Dat is bepalend voor de huidige situatie, want veel gebieden die van oudsher afhankelijk zijn geweest van de landbouw hebben nu problemen.

De onderzochte plattelandsgebieden in Portugal bevestigen dat beeld. De 4 gebieden zijn te verdelen in 2 typen als er gekeken wordt naar de ondernemers: de zogenaamde *lifestyle entrepreneur* en de *economic entrepreneur*. De eerstgenoemde groep ondernemers bevinden zich veelal in de gebieden van Arrabida en Coruche. Deze gebieden zijn van oudsher in beperkte mate afhankelijk geweest van inkomsten uit de landbouw en de ondernemers van nevenactiviteiten zijn die activiteit in veel gevallen begonnen om meer plezier en voldoening uit het leven te halen. De andere gebieden, Ericeira en Leiria, zijn in het verleden wel meer afhankelijk geweest van de landbouw. De ondernemers in die gebieden hebben in veel gevallen een nevenactiviteit om financiële redenen. De overstap van een producerende rol naar een meer op consumptie gerichte rol lijkt in veel gebieden plaats te vinden, maar die overstap is niet altijd gemakkelijk. Er bestaat wel degelijk een verband tussen algemene veranderingen op het platteland en de ontwikkeling van nevenactiviteiten. Die activiteiten benutten het platteland op een nieuwe manier en onderschrijven de verandering die veel plattelandsgebieden doormaken. De transitie naar een platteland die vaker en vaker *geconsumeerd* wordt is daarin duidelijk zichtbaar.

INHOUD

Nevenactiviteiten op Portugese platteland	2
Voorwoord.....	3
Samenvatting.....	4
Inhoud.....	5
Lijst met Tabellen & Figuren.....	7
Figuren.....	7
Afbeeldingen	7
Hoofdstuk 1: Introductie van het onderzoek.....	8
1.1 Aanleiding van het onderzoek	8
1.2 Probleemstelling en onderzoeksvragen	8
1.2.1 Probleem- en doelstelling.....	8
1.2.2 Onderzoeksvragen.....	8
1.3 Aanpak.....	9
1.4 Relevantie.....	9
1.5 Definiëring van het platteland	10
Hoofdstuk 2: Rurale Transitie.....	11
2.1 Inleiding	11
2.1.1 De stadia van economische groei van Rostow	11
2.2 Het traditionele platteland	13
2.2.1 Inleiding	13
2.2.2 Economische kenmerken van de traditionele samenleving.....	13
2.2.3 Cultureel-maatschappelijk kenmerken van de traditionele samenleving.....	14
2.2.4 Fysieke kenmerken van de traditionele samenleving	15
2.3 Veranderingen op het platteland en de gevolgen van die verandering.....	15
2.3.1 Inleiding	15
2.3.2 Economische veranderingen	16
2.3.3 Cultureel-maatschappelijke veranderingen.....	18
2.3.4 Fysieke veranderingen.....	19
2.4 Concluderend.....	21
Hoofdstuk 3: Het platteland van Portugal	21
3.1 Inleiding	21
3.2 Geschiedenis.....	22
3.2.1 Periode Salazar.....	22
3.2.2 Periode na de Anjerrevolutie van 1974	23
3.3 De huidige situatie in de landbouw	23
3.4 Concluderend.....	25

Hoofdstuk 4: Nevenactiviteiten	26
4.1 Inleiding	26
4.2 Nevenactiviteiten: Sectoren	27
4.3 Nevenactiviteiten: Ondernemers en motieven	28
4.4 Nevenactiviteiten: Definiëring van begrippen	29
4.5 Concluderend	30
Hoofdstuk 5: Data en methoden	31
5.1 Inleiding	31
5.2 Context	31
5.3 Diepte-interviews	31
5.4 De onderzoeksgebieden	32
5.4.1 Parque Natural de Arrabida	33
5.4.2 Coruche	34
5.4.3 Ericeira	34
5.4.4 Leiria	34
Hoofdstuk 6: Onderzoeksresultaten	35
6.1 Inleiding	35
6.2 Algemene kenmerken	35
6.3 Individuele motieven van ondernemers	37
6.3.1 Park Natural de Arrabida	37
6.3.2 Ericeira	41
6.3.3 Coruche	45
6.3.4 Leiria	48
6.4 Gecombineerde resultaten	51
Hoofdstuk 7: Het dynamische platteland in transitie	53
7.1 Inleiding	53
7.2 Beantwoording van de deelvragen	53
Literatuurlijst	56

LIJST MET TABELLEN & FIGUREN

FIGUREN

- Tabel 2.1: Oppervlakte naar stedelijkheid
Tabel 3.1: Bijdrage BNP in Portugal (in %)
Tabel 3.2 Urbanisatiegraad Portugal
Tabel 6.1: Algemene kenmerken van de onderzochte nevenactiviteiten
Tabel 6.2: Uitkomstenverschillen tussen de onderzoeksgebieden

---

AFBEELDINGEN

- Figuur 4.1: Voorbeeld van ruraal toerisme
Figuur 4.2: Verkoop van eigen producten
Figuur 4.3 Continuüm van ondernemerschap
Figuur 5.1: Kaart Portugal
Figuur 5.2: Kaart onderzoeksgebieden
Figuur 6.1: Antiekwinkel in Azeitao
Figuur 6.2: Landgoed van de familie Howell
Figuur 6.3: Vakantiewoningen in Arrabida
Figuur 6.4: De haven van Ericeira
Figuur 6.5: Vissers in Ericeira: spoedig verleden tijd?
Figuur 6.6: Azulejos in Coruche
Figuur 6.7: Indruk van Coruche
-
-

HOOFDSTUK 1: INTRODUCTIE VAN HET ONDERZOEK

1.1 AANLEIDING VAN HET ONDERZOEK

Plattelandsgebieden zijn wereldwijd in veel ontwikkelde landen aan verandering onderhevig. De landbouw speelt van oudsher een belangrijke rol voor niet alleen de economische positie van rurale gebieden en die rol is in de 20^e eeuw veranderd. De opkomst van de industrialisatie, de toegenomen globalisering en de groeiende mobiliteit: allemaal zijn ze van invloed op de functie van plattelandsgebieden.

De veranderingen op het platteland zijn zichtbaar op verschillende manieren en het is onder andere zichtbaar aan de opkomst van nevenactiviteiten. Dit is de aanleiding voor een onderzoek naar de ontwikkelingen rondom nevenactiviteiten in een aantal plattelandsgebieden rondom Lissabon, Portugal. Het onderzoek omvat een uitvoerige beschrijving van de rurale transitie zoals die door veel ontwikkelende landen op dit moment wordt doorgemaakt. Wat zijn de belangrijkste gevolgen van die transitie? Ook wordt ruraal Portugal onderzocht om een beeld te krijgen van de lokale omstandigheden. Hoe verhoudt Portugal zich tot andere landen? Is er een duidelijk onderscheid te maken tussen gebieden binnen de landsgrenzen? De manier waarop plattelandsgebieden de laatste decennia in veel ontwikkelende landen veranderen is historisch gezien uniek. De rol van de landbouw als primaire inkomstenbron wordt in veel gebieden overgenomen door de opkomst van nieuwe sectoren. Verschillende processen zijn hierop van invloed en het is van belang om te kijken naar de belangrijkste oorzaken en gevolgen om het platteland van de toekomst te kunnen typeren.

1.2 PROBLEEMSTELLING EN ONDERZOEKSVRAGEN

1.2.1 PROBLEEM- EN DOELSTELLING

In veel plattelandsgebieden zijn nieuwe activiteiten in opkomst. Het toerisme en recreatie spelen daarin vaak een grote rol. Onder de komst van nieuwe activiteiten vallen ook nevenactiviteiten en dit onderzoek gaat na wat de band is tussen een veranderend platteland en de ontwikkeling van nevenactiviteiten. Door welke soorten ondernemers worden nevenactiviteiten opgezet en bestaan daarin regionaal verschillen? Wat zijn de belangrijkste motieven om een nevenactiviteit op te zetten? Dit onderzoek zal antwoord geven op deze vragen om op die manier een bijdrage te leveren aan de kennis rondom een veranderend platteland. Het heeft tot doel om meer inzicht te krijgen in rol en betekenis van plattelandsgebieden in transitie. Daarbij zal de rurale transitie een belangrijke rol spelen. De oorzaken en gevolgen van deze transitie vormen namelijk de basis voor het platteland zoals we dat in de toekomst, maar ook tegenwoordig op veel plekken zullen zien.

1.2.2 ONDERZOEKSVRAGEN

Dit onderzoek zal proberen een antwoord te geven op de volgende hoofdvraag:

In hoeverre bestaat er een verband tussen algemene veranderingen op het platteland en de ontwikkeling van nevenactiviteiten in Portugal ?

Om op die vraag een antwoord te kunnen geven wordt een literatuurstudie gedaan. Deze literatuurstudie zal beschrijven wat de rurale transitie inhoudt, op welke manier dit zichtbaar is en wat de gevolgen ervan zijn.

Vervolgens wordt de specifieke situatie van de onderzoeksgebieden in Portugal bekeken. Daarna zullen de ontwikkelingen rondom nevenactiviteiten worden genoemd en wordt er gekeken naar het type ondernemer. De uitkomsten van het veldwerk worden vervolgens gepresenteerd en geanalyseerd om antwoord te kunnen geven op de volgende vragen:

Welke individuele motieven spelen een rol bij het starten van een nevenactiviteit?

Bestaan er regionale verschillen in de motieven?

Deze vraag zal beantwoord aan de hand van de resultaten van diepte-interviews die afgenomen zijn in verschillende plattelandsgebieden in Portugal

---

1.3 AANPAK

Het onderzoek is gericht op een analyse van veranderingen op het platteland van Portugal. Om een goed beeld te krijgen van die veranderingen zullen de ontwikkelingen op het platteland eerst in een historisch perspectief geplaatst worden. De rurale transitie zal uitgebreid worden behandeld in hoofdstuk 2 en in het daaropvolgende hoofdstuk zal de specifieke context van het Portugese platteland worden neergezet om duidelijk te maken welke ruimtelijke en tijdsspecifieke kenmerken van belang zijn voor dit onderzoek. Vervolgens worden in hoofdstuk 4 de nieuwe activiteiten op het platteland besproken. Dit hoofdstuk geeft een goed beeld van de effecten van die diverse veranderingen op het platteland. Hoofdstuk 5 is vervolgens gericht op het veldwerk van het onderzoek. De totstandkoming van de interviews en de keuze van de onderzoeksgebieden wordt in dit hoofdstuk besproken en onderbouwd. Tot slot worden in hoofdstuk 6 de resultaten van het veldwerk gepresenteerd. De verschillende deelvragen en de hoofdvraag wordt vervolgens beantwoord in het laatste deel, hoofdstuk 7. Deze methode is gekozen om per hoofdstuk het onderwerp te kunnen specificeren om vervolgens aan de hand van veldwerk te kijken wat de regionale uitkomsten zijn.

1.4 RELEVANTIE

De verandering die plattelandsgebieden doormaken wordt door onder andere Woods (2008) en Ilbery (1998) omschreven als een transitie die niet eerder plaats heeft gevonden in de geschiedenis. De opkomst van de industrialisatie had een enorme groei in de mechanisatie als gevolg en die mechanisatie is bepalend geweest voor de landbouw van nu. Daarnaast heeft de toegenomen globalisering ervoor gezorgd dat niet alleen kennis beter en sneller gedeeld kon worden, maar dat ook goederen wereldwijd verhandeld kon worden. Specialisatie in de landbouw was daar een belangrijk gevolg van. Ook de maatschappelijke veranderingen spelen een rol. De invloed van gebieden en landen onderling is groter geworden doordat nieuwe media gezorgd hebben voor een gemakkelijke en snelle verspreiding van trends en ontwikkelingen. Verschillen tussen gebieden worden kleiner en het onderscheidend vermogen van gebieden wordt belangrijker. Het platteland is nog steeds de grootste ruimtegebruiker in veel landen en zal moeten leren omgaan met die veranderingen. Dit onderzoek zal laten zien wat de rol van nevenactiviteiten op een veranderend platteland is om daarmee te onderzoeken wat er veranderd en waarom dat zo is.

1.5 DEFINIËRING VAN HET PLATTELAND

Het platteland is een moeilijk, zo niet onmogelijk te definiëren begrip, omdat het een sociale constructie is. Beelden en betekenissen van het platteland verschillen per persoon en dat brengt de nodige analytische problemen met zich mee. Vanuit dat perspectief is namelijk geen eenduidige en altijd geldende definitie van het platteland te maken. Wel is er een aantal kenmerken die vaak voorkomen als er over het platteland gesproken wordt en die specifieke kenmerken behoren in een definitie van het platteland te zitten.

De band tussen de landbouw en rurale gebieden is bijvoorbeeld van oudsher sterk, ook al wordt dit bij definiëring soms buiten beschouwing gelaten. Woods (2005) geeft aan dat beleidsstukken vaak niet verder komen dan een lage bevolkingsdichtheid zonder te refereren aan andere kenmerken. Deze beschrijvende definities leggen de nadruk op alles wat niet tot de stad behoort en vergeten de typerende kenmerken van rurale gebieden zelf te benadrukken. Sociaal-culturele definities zijn vaak breder en omvatten ook de manier van leven. Onder andere Cloke en Edwards (1986) hebben een meer uitgebreide index van ruraliteit gemaakt die bijvoorbeeld ook het percentage werkenden in de landbouw meeneemt in de beschouwing. Deze toevoeging is van groot belang om duidelijk te maken dat rurale gebieden op meerdere vlakken verschillen van stedelijke gebieden. De manier van leven, inclusief het grote aandeel van de landbouw, is ook volgens Woods (2005), Ilbery (1998), Clout (1993) en Philips en Williams (1984) noodzakelijk in een definitie van het platteland. Het percentage mensen dat in 1900 afhankelijk was van de landbouw maakt dat duidelijk. In Nederland ging het om ongeveer 34% van de bevolking en voor Portugal lag dat met 65% nog veel hoger (Urwin, 1980, 65). Gemiddeld was het in Europa ongeveer 60% en daaruit blijkt de grote waarde van de landbouw. De relatie tussen landbouw en rurale gebieden is niet op elke plek even duidelijk zichtbaar, maar feit is dat in veel rurale gebieden de landbouw een grote rol speelt (Cloke & Edwards, 1986).

HOOFDSTUK 2: RURALE TRANSITIE

2.1 INLEIDING

Dit hoofdstuk beschrijft wat de plaats van rurale gebieden in de samenleving was en wat er de laatste decennia veranderd is in de rol en betekenis van die rurale gebieden. Dit zal gedaan worden aan de hand van economische, cultureel-maatschappelijke en fysieke kenmerken. Dit is van groot belang voor het onderzoek, omdat op die manier de context rondom de ontwikkeling van nevenactiviteiten duidelijk wordt.

Bij een onderzoek als dit is het van belang dat duidelijk is dat de fasen van ontwikkeling per gebied en per tijdperiode verschillen. In paragraaf 2.1.1 zal daarom aan de hand van de theorie van Rostow uitgelegd worden tussen welke fasen van economische ontwikkeling onderscheidt gemaakt kan worden. Omdat landen wereldwijd in verschillende ontwikkelingsstadia te plaatsen zijn, zal aan de hand van die stadia een beeld van de rurale ontwikkeling worden neergezet. Door de context van plaats en tijd te vervangen door een fase van ontwikkeling wordt het gemakkelijker om een eenduidig beeld van rurale ontwikkeling te krijgen.

De rurale transitie zal zoals gezegd worden beschreven aan de hand van economische, cultureel-maatschappelijke en fysieke kenmerken. In paragraaf 2.2 wordt gekeken naar de kenmerken van het traditionele platteland. In de daarop volgende paragraaf wordt gekeken naar processen die gezorgd hebben voor veranderingen in de functie van het platteland en de rol binnen de samenleving. Daarbij wordt gekeken naar het hedendaagse platteland om de effecten van de veranderingen duidelijk te maken. Het hoofdstuk als geheel geeft vervolgens een overzichtelijk beeld van de transitie die veel plattelandsgebieden hebben meegemaakt of zich nog in bevinden. In het volgende hoofdstuk zal vervolgens specifiek in worden gegaan op de situatie in Portugal om te laten zien wat de lokale omstandigheden zijn en om te kijken naar de ontwikkelingen van het platteland op verschillende schaalniveaus.

2.1.1 DE STADIA VAN ECONOMISCHE GROEI VAN ROSTOW

De ontwikkelingsstadia in het model van Rostow geven de mogelijkheid om een duidelijk onderscheid te maken tussen bepaalde periodes in de ontwikkeling van een land of regio (Rostow 1990). De stadia zijn min of meer afgebakend met structurele veranderingen op zowel maatschappelijk als op technologisch gebied. Aan de hand van de stadia die hier beschreven worden zal het hele hoofdstuk worden gerefereerd. Rostow maakt bij zijn theorie gebruik van een aantal randvoorwaarden die nodig zijn om de volgende fase in de ontwikkeling te kunnen bereiken. Daarbij maakt hij onderscheidt tussen 5 verschillende stadia van economische groei. Om een moderne, welvarende economie te worden zou elk land de verschillende stadia doorlopen.

Rostow onderscheidt de volgende fasen in zijn model:

- *Fase 1: Traditionele samenleving*

Deze fase kenmerkt zich door beperkte technologische ontwikkeling en een min of meer gesloten samenleving. Het platteland is in deze fase kleinschalig en voor het grootste gedeelte gericht op zelfvoorziening.

→ **De overgang naar de volgende fase wordt ingezet door meer externe invloeden op de markt, andere interesses van consumenten en het ontstaan van nieuwe markten door de ontwikkeling van nieuwe technieken.**

- *Fase 2: Randvoorwaarden voor start*

Hier staan de start van de commerciële exploitatie van de landbouw en de industrie centraal. De landbouwproductie is in deze fase grootschaliger en kent een hogere productiviteit.

→ **Uitbreiding van de infrastructuur (auto- en spoorwegen) en de opkomst van een sociale en politieke elite. Stad en platteland raken meer verbonden met elkaar doordat de mobiliteit toeneemt.**

- *Fase 3: Start*

Ontwikkeling van een grootschalige producerende sector. De komst van machines en andere productieverhogende middelen zoals kunstmest. Productie is in deze fase voor het grootste gedeelte gericht op verkoop.

→ **De investeringen in de producerende sector ligt boven de 10% van het BNP. Daarnaast ontwikkelen zich moderne sociale, economische en politieke instituten.**

- *Fase 4: Weg naar volwassenheid*

De verdere ontwikkeling van een grotere industriële en commerciële basis. Agrarische bedrijven verminderen in aantal, maar worden per bedrijf steeds groter. De investeringen in kapitaal worden groter en de hoeveelheid menselijke arbeid neemt meer af.

→ **Exploitatie van comperatieve voordelen in de internationale handel**

- *Fase 5: Massaconsumptie*

Het model van Rostow wordt in dit hoofdstuk gebruikt om onderscheid te kunnen maken tussen fasen van economische ontwikkelingen. Door het platteland te koppelen aan dit model is te duidelijker te zien over welke ontwikkelingskenmerken gesproken wordt zonder daarbij te refereren aan een tijdsperiode. In het gehele hoofdstuk zal worden gerefereerd aan de ontwikkelingsfasen om de rurale transitie in eenvoudiger economisch kader te plaatsen.

2.2 HET TRADITIONELE PLATTELAND

2.2.1 INLEIDING

In de geschiedenis van de landbouw hebben een aantal zogeheten revoluties plaats gevonden. Deze revoluties zijn terug te brengen naar vier. Ongeveer 10.000 jaar geleden vond de eerste landbouwrevolutie plaats (Bellwood, 2004). De zogenaamde *neolithische revolutie*, ook wel eerste landbouwrevolutie genaamd, betekende de overgang van jagen en verzamelen naar vestiging van de landbouw. Op verschillende plekken tegelijk wereldwijd vond de cultivering van planten en dieren plaats en in de eeuwen daarna ontstonden langzaam gemeenschappen die de natuurlijke omgeving in hun voordeel gebruikten (Bellwood, 2004).

Irrigatietechnieken en de opslag van voedsel zorgden voor een verhoogde productie en maakten het mogelijk dat meer mensen op dezelfde plek konden wonen en leven.

De volgende belangrijke overgang in de landbouw wordt veelal aangeduid als de *Arabische landbouwrevolutie* (Watson, 1983). In de wetenschappelijke wereld bestaat echter veel debat over de plaats en tijd waar het begon. Volgens velen vond de 2^e revolutie in de landbouw plaats tussen de 8^e en de 13^e eeuw en was deze van groot belang vanwege 4 belangrijke ontwikkelingen. Door de economische samenwerking tussen landen in de Islamitische wereld en ook daarbuiten werd kennis uit verschillende gebieden gedeeld en dat zorgde voor een meer diverse landbouw (Watson, 1983). Onder andere rijst, katoen en suikerbieten uit India en citrusvruchten uit China werden nu ook in de Islamitische wereld verbouwd. De islamitische wereld bracht de andere regio's onder andere katoen, citroenen en sinaasappels. Door het grote handelsnetwerk verspreide de kennis zich snel (Watson, 1983). Daarnaast waren de nieuwe watermanagement technieken van grote waarde (Lucas, 2006). Dammen, windmolens en reservoirs zorgden voor nieuwe mogelijkheden in de landbouw, ook op plekken waar dat eerder niet goed mogelijk was. Ook droeg de wetenschappelijke manier waarop de landbouw werd benaderd bij aan de revolutie (Hill, 1993). Technieken werden op een wetenschappelijke manier beschreven en konden op die manier verspreid worden. Tot slot was de manier waarop grondeigendom en de rechten van werknemers geregeld werden nieuw. Werknemers kregen vaak een aandeel in het bedrijf als beloning voor het geleverde werk. Deze ontwikkelingen samen worden ook wel de Arabische landbouwrevolutie genoemd (Watson, 1983).

De derde revolutie is de zogeheten *Britse landbouwrevolutie*. Deze vond plaats tussen de 17^e en de 19^e eeuw en heeft als belangrijkste kenmerk de enorme toename van productiviteit en output (Overton, 2002). Een ander belangrijk (demografisch) kenmerk was de sterke bevolkingsgroei waardoor ook de werkzame bevolking snel toenam. Deze revolutie is de voorloper van de industriële revolutie geweest.

De 4^e en laatste revolutie, de revolutie die momenteel plaatsvindt in veel plattelandsgebieden, zal in het laatste hoofdstuk besproken worden aangezien deze revolutie te maken heeft met de huidige veranderingen op het platteland.

2.2.2 ECONOMISCHE KENMERKEN VAN DE TRADITIONELE SAMENLEVING

Allereerst zal gekeken worden naar de economische kenmerken van rurale gebieden. Daarbij is de landbouw van oudsher van het grootste belang. Het percentage mensen dat in 1900 in Europa afhankelijk was van de landbouw was zoals eerder gezegd gemiddeld 60% (Urwin, 1980,65). Dit komt ook terug in de cijfers over grondgebruik. Bosbouw, landbouw en grasland waren rond 1900 goed voor bijna 80% van het grondgebruik in ruraal Europa.

Bij de overgang van jagen en verzamelen naar de permanente landbouw is er een aantal zaken veranderd. Er was voor het eerst sprake van het kweken en telen van producten op het moment dat boeren zich vestigden op een vaste plaats. De producten konden per seizoen geoogst worden en door de families zelf worden geconsumeerd en het overige deel kon worden verkocht op de markt. De verkoop van producten was vaak het enige inkomen van de familie. Veelal waren het de families zelf die voor de gewassen zorgden en op die manier deels zelfvoorzienend waren (Bieleman, 2008).

Door het ontbreken van machines en andere productieverhogende middelen was de gemiddelde opbrengst per hectare laag. Trekdieren werden voor het ploegen gebruikt en de productiviteit daarvan was beperkt. Ook het intensieve grondgebruik was deels de oorzaak van de beperkte productiviteit doordat het op de lange termijn minder vruchtbaar was (Ramankutty, 1999). Naast de landbouw hadden families vaak vee. Samen met de oogst uit de landbouw werd het grootste gedeelte van het eten dus door de families zelf geproduceerd (Bignal & McCracken, 1996). De traditionele landbouw kenmerkte zich op economisch gebied dus door kleinschaligheid en zelfvoorziening, maar was van groot belang voor een groot deel van de plattelandsbevolking (Bieleman, 2008).

De landbouw was tot het derde stadium in het model van Rostow niet alleen op het platteland, maar ook voor stedelijke regio's op economisch gebied van groot belang. Veel producten die in rurale gebieden werden geproduceerd en geconsumeerd werden namelijk verhandeld op markten in grotere plaatsen. De zogenaamde *market towns* speelden hierin bijvoorbeeld een belangrijke rol (van Leeuwen & Nijkamp, 2004). Veel van deze plaatsen hadden een rol als regionaal handelscentrum en boden de stedelijke bevolking de mogelijkheid om verse producten te kopen. Het belang van boerdenbedrijven voor deze plaatsen was groot. Niet alleen de productie van voedsel zorgde voor een sterke economische positie, maar ook het inkomen van alle andere werkenden in de agrarische sector droeg bij aan een sterkere economie (van Leeuwen & Nijkamp, 2004). Veel van de werknemers op boerenbedrijven waren afkomstig uit de *market towns* en zorgden ook daar voor werkgelegenheid.

Het economische belang van plattelandsgebieden was dus voor zowel de plaatselijke bevolking als een deel van de niet-rurale bevolking groot. De productie van voedsel en het creëren van meer werkgelegenheid laten dat zien.

2.2.3 CULTUREEL-MAATSCHAPPELIJK KENMERKEN VAN DE TRADITIONELE SAMENLEVING

Daarnaast zijn ook de cultureel-maatschappelijke kenmerken van de relatie tussen stad en platteland van belang. Het rurale leven wordt in definities omschreven als een leven dat tegenover het stedelijke leven staat en aspecten bevat die slechts in plattelandsgebieden te vinden zijn (Cloke & Edwards, 1986).

De schone lucht, vele ruimte, kleine gemeenschappen en hechte familiebanden zijn allemaal voorbeelden van omschrijvingen die vaak worden geassocieerd met het leven in rurale gebieden en dit wordt ook wel omschreven als de rurale idylle (Aksoy & Beghin, 2005 & Wilson, 2007). De rurale idylle is een geromantiseerde versie van het leven op het platteland en geeft de tegenstellingen tussen stad en platteland aan. Het platteland wordt gezien als traditioneel met een sterke rol voor het gemeenschapsleven en familiebanden (Little & Austin, 1996). Het leven op het platteland wordt daarnaast beschreven als puur en dicht bij de natuur en wordt vaak afgezet tegen het moderne leven in de stad waarbij de band met de natuur verloren is gegaan (Bunce, 2003).

Tonnies (1887) omschreef dit fenomeen als het verschil tussen *Gemeinschaft* en *Gesellschaft*. Het eerste staat in dit geval door de rurale gemeenschap. Sociale relaties gebaseerd op lokaliteit, hechte banden en bijvoorbeeld het delen van de verantwoordelijkheid zijn dominant. De gemeenschappelijke doelen en belangen binnen de gemeenschap zijn van groot belang. De belangrijkste banden waren die met de familie en de eigen gemeenschap. Aan het andere eind van het zogenaamde urbaan-ruraal continuüm (Robinson, 1992) staat *Gesellschaft*. Dit staat voor verzwakte banden van de familie en legt de nadruk op individualiteit door het gebrek aan de samenkomst van families. Relaties zijn in veel gevallen onpersoonlijk en oppervlakkig. In cultureel-geografische terminologie is er minder sprake van *belonging*, doordat het leven van individuen en families in de urbane omgeving minder geïntegreerd is dan rurale gebieden. Door de beperkte mobiliteit in het verleden speelde het leven in zowel steden als op het platteland zich af in een beperktere fysieke ruimte dan dat tegenwoordig het geval is. Als gevolg daarvan was ook invloed in beide richtingen van beperktere omvang (Panelli, 2006).

2.2.4 FYSIEKE KENMERKEN VAN DE TRADITIONELE SAMENLEVING

De inrichting van veel rurale gebieden kenmerkte zich tot de industrialisatie door een aantal zaken. Zoals ook bleek uit de economische kenmerken was de productie kleinschalig en had vrijwel iedere familie een eigen stuk grond. De hoeveelheid grond per familie was klein en dat was ook terug te zien in het landschap: veel versnippering door de vele kleine stukken aaneengesloten grond. Ook aan de voorzieningen in de dorpen was te zien dat deze zelfvoorzienend waren: vrijwel ieder dorp had een eigen school, slager, bakker en groenteboer (Bieleman, 2008). Deze voorzieningen bevonden zich vaak in de kern van het dorp en waren toegankelijk voor iedere inwoner.

Daarnaast lagen veel kernen vrij geïsoleerd ten opzichte van andere plaatsen. Vaak waren er slechts een paar wegen die voor een verbinding met omliggende plaatsen zorgden. De onderlinge afhankelijkheid van plaatsen was ook kleiner dan tegenwoordig het geval is. Iedere plaats moest voor het grootste gedeelte dus zelfvoorzienend zijn qua voedselproductie omdat samenwerking vaak niet mogelijk was.

Kernen waren kleiner dan tegenwoordig en dat kwam dus duidelijk naar voren in de fysieke inrichting: een klein aantal uitvalswegen, kleine hoeveelheden grond en veel kleinschalige, plaatselijke voorzieningen. Deze situatie was voor veel gebieden in 19^e-eeuws Europa vergelijkbaar. De productiviteit was beperkt en de verbindingen tussen plaatsen waren slecht en dat versterkte de aanwezigheid van kleine kernen (Boserup, 1965).

2.3 VERANDERINGEN OP HET PLATTELAND EN DE GEVOLGEN VAN DIE VERANDERING

2.3.1 INLEIDING

De vorige paragraaf heeft duidelijk gemaakt welke kenmerken het traditionele platteland had. Om duidelijk te maken wat het verschil is met het hedendaagse platteland zal deze paragraaf gericht zijn op verandering en de processen die van belang zijn voor die verandering om op die manier een brug maken tussen de vorige en deze paragraaf. Hierbij wordt wederom onderscheid gemaakt tussen economische, cultureel-maatschappelijke en fysieke processen. De processen achter de veranderingen van plattelandsgebieden zijn van groot belang om te kunnen verklaren waarom gebieden zich op verschillende manieren en in een ander tempo ontwikkelen. In het volgende hoofdstuk met Portugal als onderwerp zal dieper in worden gegaan op de lokale uitwerking van veranderingen.

Vooraf moet gezegd worden dat de veranderingen op het platteland op verschillende schaalniveaus plaats gevonden hebben. Het gaat om een tweezijdige relatie tussen zowel generieke als gebiedsspecifieke processen en de interactie daartussen. Generieke processen zijn processen die op verschillende plekken plaatsvinden en niet gebonden zijn aan specifieke gebieden. Voorbeelden daarvan zijn de toenemende globalisering en de industrialisatie. Zulke processen hebben een directe invloed op regio's doordat ze de verhoudingen binnen regio's veranderen. Toenemende globalisering zorgt bijvoorbeeld wereldwijd voor meer concurrentie en lagere prijzen. Dit heeft als gevolg dat onder andere de arbeidsproductiviteit omhoog moet om concurrerend te blijven. Processen op globaal niveau zorgen dus voor lokale veranderingen. Deze processen zijn overigens niet gebonden aan rurale gebieden, maar vinden overal ter wereld plaats. Generieke processen zijn echter niet overal van even grote invloed aangezien de lokale omstandigheden kunnen verschillen.

Een aantal van de economische en cultureel-maatschappelijke gebeurtenissen zijn van grote invloed op de hedendaagse situatie (Ibery, 1998; Woods, 2005; Hoggart, Black en Buller, 1995). Anders dan in de vorige paragraaf wordt hier gekeken naar veranderingen en processen in plaats van kenmerken. Vervolgens worden de effecten van die veranderingen beschreven om een goed beeld te schetsen van het hedendaagse platteland. Wat is de huidige positie van rurale gebieden in de samenleving? Is de rol veranderd en zo ja, op welke manier? Welke kenmerken van transitie zijn tegenwoordig nog gaande en op welke manier is dat terug te zien? Ook hierbij wordt gekeken naar de gevolgen op economisch, cultureel-maatschappelijk en ook fysiek vlak toegespitst op landen die zich in de 4^e en meest recente agrarische revolutie bevinden. Vrijwel alle Westerse landen behoren tot die groep, waaronder ook Portugal.

De specifieke omstandigheden in Portugal worden hier vervolgens in het volgende hoofdstuk aan gekoppeld om de lokale effecten van onder andere de industrialisatie en de toegenomen globalisering zichtbaar te maken.

2.3.2 ECONOMISCHE VERANDERINGEN

De processen met de grootste invloed op de verandering op het platteland in economische zin hebben voor een groot deel te maken met veranderingen op globaal niveau. De industrialisatie en de toegenomen globalisering zijn daarbij de belangrijkste processen. Landbouw was in veel gebieden de kern van het rurale leven tot het derde stadium van het model van Rostow en heeft sindsdien een verandering ondergaan (Woods, 2005). De veranderingen in de landbouw hebben vrijwel elk aspect van de rurale economie in ontwikkelde landen veranderd. Dit zal worden toegelicht aan de hand van een aantal generieke en specifieke processen.

De industrialisatie aan het einde van de 19^e eeuw was het startschot voor de grootste veranderingen. Nieuwe technieken in de landbouw zorgden in korte tijd voor een impuls in de mechanisatie en daardoor werd de afhankelijkheid van arbeiders kleiner. De productie kon worden verhoogd door het gebruik van nieuwe machines zonder dat daar meer mensen voor nodig waren. Integendeel, het aantal arbeiders dat nodig was om hetzelfde te produceren was vele malen lager (Hoggart, Black en Buller, 1995). De verminderde vraag naar arbeid zorgde voor een trek naar de stad, want niet alleen de werkgelegenheid was daar beter, ook de lonen waren hoger (Schnabel, 2001; Bieleman, 2008).

Naast de mechanisatie zorgde ook de verbeterde transportmogelijkheden in de landbouw voor verandering. De komst van later treinen en later de auto gaf ook mensen de mogelijkheid om te wonen en werken op verschillende plaatsen. De stad was zowel toegankelijke voor forensen, als voor inwoners van het platteland die een middag wilden winkelen. De zogenaamde "stille revolutie" uit het boek van Geert Mak, hoe God verdween uit Jorwerd, maar dit ook duidelijk.

Nevenactiviteiten op het Portugese platteland

Langzaamaan verdwijnen typisch lokale zaken, zoals de dorpsagent, de melkboer en de buslijn. Deze kwamen soms te vervallen en werden in andere gevallen vervangen of ondergebracht in een grotere organisatie.

Boerenbedrijven verdwenen om die reden ook en werden vaker overgenomen door grotere boerenbedrijven. Dit betekent overigens niet dat het inkomen van de primaire sector daalde, maar het aantal bedrijven in die sector wel. De hoeveelheid arbeid ten opzichte van kapitaal is echter sterk afgenomen en de andere sectoren kunnen niet alle werkenden uit de landbouw van een nieuwe baan voorzien. Kleinschalige lokale voorzieningen zoals scholen en winkels verdwenen ook doordat ze niet aan de diverse vraag konden voldoen.

De invloed van grote bedrijventerreinen en winkelcentra zorgde daarnaast voor minder werk in de lokale dienstensector, door de afname van het aantal ondernemers (Woods, 2005).

Daarnaast is de toegenomen globalisering van de laatste 50 jaar op economisch gebied van grote invloed geweest op de veranderde rol van steden en plattelandsgebieden. De sterk verbeterde communicatiemiddelen waardoor kennis wereldwijd gedeeld kan worden is daarvan een voorbeeld. De onderlinge verbondenheid tussen plaatsen en landen groeide en de mogelijkheden van bijvoorbeeld export namen daardoor toe. De sterk verbeterde communicatiemiddelen waardoor kennis wereldwijd gedeeld kan worden heeft daarin een grote rol gespeeld. Ook de afzetmarkt van verschillende producten en daarmee de concurrentie is met de toegenomen globalisering gegroeid. Bedrijven waren niet langer gebonden aan de originele vestigingsplaats en daardoor groeiden de mogelijkheden voor bedrijven in zowel binnen- als buitenland (Robinson, 1990).

Door de genoemde veranderingen is de landbouw in veel rurale gebieden niet langer de primaire bron van inkomsten voor de werkzame bevolking in plattelandsgebieden. In de Europese Unie is het aantal arbeidsplaatsen in de primaire sector tussen 2000 en 2004 afgenomen met 4,5%, oftewel 2.7 miljoen arbeidsplaatsen. De werkgelegenheid in de secundaire en tertiaire sector groeide in dezelfde periode met 5,2%, omgerekend 2.4 miljoen arbeidsplaatsen.

De overgang naar nieuwe inkomstenbronnen is in veel gebieden duidelijk zichtbaar met de opkomst van bijvoorbeeld de dienstensector (Bieleman, 2008). Het grondgebruik van veel gebieden verandert van productie naar consumptie. Veel bronnen spreken van het zogenaamde post-productivisme (Woods, 2005, Ilbery, 1998, Cloke, Marden & Mooney, 2006). Hiermee wordt bedoeld dat de nadruk in veel gebieden niet langer alleen op grootschalige productie ligt, maar dat veel gebieden zich momenteel in een andere situatie bevinden dan voorheen en op zoek moeten naar nieuwe manieren op geld te verdienen (Marsden, 1993). Dat komt ten eerste door een sterke verschuiving van urbaan naar ruraal van de laatste 20 jaar in zowel demografische als economische zin. De bevolking in veel rurale gebieden groeit weer voor het eerst en ook economische activiteiten vestigen zich steeds vaker in rurale gebieden. Bedrijventerreinen zijn voordelig omdat de grond goedkoper is dan in de stad en de ontsluiting vaak beter is.

Nu andere sectoren naast de landbouw belangrijk worden, zijn de mogelijkheden voor hoger opgeleiden ook groter en is er bijvoorbeeld minder sprake van braindrain dan voorheen. Het percentage mensen dat direct na een voltooid beroepsopleiding of wetenschappelijke opleiding de woonplaats heeft verlaten is de afgelopen 20 jaar in Nederland namelijk afgenomen met ongeveer 4% (Steenbekkers & Simon, 2006).

In andere gevallen is het zo dat kleine winkels, banken en andere kleinschalige zaken zoals gezegd sluiten in verband met concurrentie. Kleinere gemeenschappen die zijn ingericht op

ondersteuning van die zaken zullen ook problemen krijgen als er minder inkomsten zijn. De verschuiving van de primaire naar de commerciële- en dienstensector in plattelandsgebieden is in veel ontwikkelde landen zichtbaar. Het aantal arbeidsplaatsen in de landbouw neemt steeds verder af en de economische mogelijkheden van andere sectoren zijn steeds beter zichtbaar. Plattelandsgebieden die van oudsher voor een groot deel afhankelijk zijn van de landbouw zullen wellicht meer problemen hebben dan gebieden die daar in minder mate van afhankelijk zijn geweest, maar de verschuiving biedt zeer zeker nieuwe mogelijkheden voor een verbeterde economische positie van plattelandsgebieden.

2.3.3 CULTUREEL-MAATSCHAPPELIJKE VERANDERINGEN

Naast bovengenoemde veranderingen zijn ook de cultureel-maatschappelijke processen van grote invloed geweest op de samenleving. Nu steden niet alleen fysiek, maar ook via andere media zoals televisie, radio en kranten steeds beter bereikbaar werden voor rurale gebieden werd de invloed ervan ook groter (Mak, 2003).

De sociale samenhang binnen de gemeenschap werd vervolgens ook minder hecht. Inwoners van dorpen kenden elkaar niet meer allemaal bij naam en het vertrouwen in mensen veranderde daardoor. Deuren en fietsen die eerder niet op slot gingen werden na een diefstal of inbraak niet langer onafgesloten achtergelaten. Dit is kenmerkend voor de manier waarop plattelandsgemeenschappen veranderd zijn.

Ook de invloed van de urbanisering was duidelijk terug te zien in het leven op het platteland (Antrop, 2005). De stad was dynamischer en kende een hogere mate van ontwikkeling. Dit had een direct effect op de bevolking in rurale gebieden. Voor velen was de aantrekkingskracht van de stad als economisch en cultureel centrum een belangrijke drijfveer om naar stedelijk gebied te verhuizen (Woods, 2005). Het hoge ontwikkelingsniveau in steden op cultureel gebied was ook terug te zien in plattelandsgebieden en de toenemende differentiatie in levenskwaliteit tussen de “haves” en de “have-nots” werd meer en meer zichtbaar (Ilbery, 1998). De gevolgen van die veranderingen zijn tegenwoordig nog zichtbaar. Normen en waarden en de verschillen daarin zijn in de loop der jaren overgedragen en daardoor zijn culturele verschillen en overeenkomsten dichter bij elkaar komen te liggen. De opkomende gelijkwording van verschillende groepen mensen heeft zich met opkomst van nieuwe media alleen maar voortgezet. De van oudsher sterke sociale banden op het platteland zijn om die reden ook veranderd. De directe interactie maakt deels plaats voor virtuele interactie en dat gaat ten koste van het gemeenschapsgevoel op het platteland. Eerder waren het de sterke familiebanden en de grote sociale cohesie die typerend waren voor rurale gebieden. Tegenwoordig is dit in sommige gebieden vervangen worden door een meer diverse en individuele invalshoek.

Plekken binnen een gemeenschap waar iedereen op regelmatige basis komt zoals scholen en de lokale supermarkt zijn belangrijk voor de sociale cohesie binnen plattelandsgemeenschappen. De interactie tussen mensen is daar voor een groot deel van afhankelijk (Liepin, 2000). Doordat deze worden vervangen of zelfs verdwijnen verminderd de samenhang binnen de gemeenschap meer en meer. De diversiteit wordt aan de andere kant groter doordat verschillende gemeenschappen gezamenlijk leven in hetzelfde gebied, maar allemaal werkzaam zijn in verschillende sectoren.

In de afgelopen 20 jaar is de interesse om de stad uit te trekken weer toegenomen. Er is niet alleen sprake van suburbanisatie, maar ook van de trek naar kleinere dorpen en kernen (SCP, 2008). Het gaat hierbij vaak om gezinnen en ouderen. De reden om naar het platteland te verhuizen zijn vaak ruimte, veiligheid en een groene leefomgeving. De groep starters

daarentegen trekt meer van het platteland naar de stad, omdat daar meer mogelijkheden zijn voor een vervolgopleiding en een baan.

De leefsituatie op het platteland is door de vele maatschappelijke veranderingen tegenwoordig anders dan voorheen. De invloed van stad op platteland en andersom heeft geleid tot meer homogenisering in de leefsituatie, waarbij een aantal factoren altijd afhankelijk zullen zijn van de directe leefomgeving.

Nieuwe media, de toegenomen mobiliteit en de onderlinge invloed van gebieden op elkaar hebben ervoor gezorgd dat de cultureel-maatschappelijke verschillen tegenwoordig minder klein zijn dan voorheen. Plattelandsgebieden zijn nu meer dan ooit onderhevig aan verandering en de gevolgen voor de leefsituatie zijn groot.

2.3.4 FYSIEKE VERANDERINGEN

De economische veranderingen zorgden ook voor veranderingen in het landschap. De drie drijvende krachten achter fysieke veranderingen komen overeen met de krachten achter economische veranderingen: mobiliteit, globalisering en urbanisatie (Antrop, 2005).

Stedelijke gebieden werden makkelijker toegankelijk naarmate de mobiliteit groter werd. Gebieden rondom steden werden in hoog tempo verstedelijkt en de infrastructuur van deze gebieden werd daarom ook verbeterd. Dit zorgde aan de andere kant voor een polariserend effect tussen gebieden rondom steden met intensief (bijvoorbeeld urban sprawl) en extensief landgebruik zoals landbouw en veeteelt. Gebieden die wel werden betrokken in het proces van urbanisering hadden een goede ontsluiting tot de stad. Niet alleen autowegen, maar ook het openbaar vervoer gaf gemakkelijk toegang tot nabijgelegen gebieden. De gebieden die echter niet werden ontsloten bleven achter in de ontwikkeling. De rurale gebieden die daarbij werden overgeslagen hadden vaak te maken met het effect van *urban shadow* (Bryant, 1982). Hiermee wordt aangegeven dat deze gebieden door het gebrek aan toegang een versnelde achterstand opliepen en niet de mogelijkheid kregen om aan te sluiten bij de nieuwe ontwikkelingen.

Ook globalisering had een effect op de ruimtelijke inrichting.. De mogelijkheid om kennis te delen op het gebied van bijvoorbeeld stedenbouwkunde en architectuur zorgde door specifieke stromingen die op veel plekken op min of meer dezelfde manier werden toegepast. De combinatie van toegenomen mobiliteit, globalisering en urbanisering heeft als gevolg gehad dat de tegenstelling tussen stad en platteland groter geworden is.

De gevolgen van de economische verschuivingen zijn te zien aan de hand van een aantal fysieke kenmerken. De inrichting van plattelandsgebieden is veranderd als gevolg van de functionele verschuiving. Landbouwgrond wordt tegenwoordig vaker en vaker vervangen en daardoor ontstaan er nieuwe soorten grondgebruik met vaak een meer stedelijk karakter. Volgens Haartsen (2002) kunnen veranderingen in de verschillende functies van een gebied worden afgeleid uit het ruimtegebruik.

De grootste krachten die tegenwoordig van invloed zijn op de fysieke inrichting van plattelandsgebieden zijn terug te brengen tot 3: urbanisatie, een veranderend sociaal karakter en de komst van sociaal gevoelige projecten.

Ten eerste de *verstedelijking*. Met de komst van nieuwe sectoren verandert ook de infrastructuur van rurale gebieden. Gebouwen, wegen, parkeerplaatsen, vliegvelden en elektriciteitscentrales zijn steeds vaker onderdeel van hedendaags ruraal gebied.

Dit heeft een meer stedelijke invloed, omdat aan de andere kant de vegetatie, landbouw, dieren en de landelijke leefomgeving verdwijnen (Marsden et al, 1993).

In onderstaande tabel van het Sociaal Cultureel Planbureau is te zien dat in Nederland het aandeel stedelijk gebied tussen 1996 en 2000 is toegenomen, ten koste van plattelandsgebied. Kortom, er is sprake van lichte toegenomen verstedelijking.

Tabel 2.1: Oppervlakte naar stedelijkheid (exclusief water)

	1996 ha (x1000)	%	2000 ha (x1000)	%
Stedelijk gebied	350	8,4	393	9,5
Platteland	3.000	72,2	2.967	71,5
Overig	802	19,3	791	19,1
Nederland	4.152	100,0	4.152	100,0

Bron: CBS (Bodemstatistieken '96 en '00); ABF-Research (ABF-monitor '96 en '00) SCP-bewerking

Het percentage platteland, de hoeveelheid grond buiten steden en dorpsgrenzen met aftrek van water, is in Nederland is momenteel nog steeds ruim 72% tegenover ongeveer 10% stedelijk gebied, maar het aandeel platteland neemt structureel al enkele decennia af (SCP, 2008).

Daarnaast heeft het veranderende *sociale karakter* van plattelandsgebieden een duidelijk effect op de ruimtelijke inrichting. Een groeiend aantal jonge mensen (20-34) verlaat plattelandsgebieden en aan de andere kant neemt het aantal ouderen juist toe (SCP, 2008). De vraag naar voorzieningen zoals verpleeghuizen en zorgcentra neemt om die reden toe. Middelbare scholen verdwijnen aan de andere kant echter, doordat veel jongeren ervoor kiezen een opleiding in een grotere nabijgelegen plaats volgen of na die opleiding op zoek gaan naar een baan in een andere regio.

Dit leidt tot een ander sociaal karakter van plattelandsgebieden. Grootschalige winkelcentra met nieuwe wegen en parkeervoorzieningen zijn bijvoorbeeld ontstaan, maar ook groeiend woonwerkverkeer, relocatie van grote bedrijven en een groeiende toeristische sector dragen bij aan veranderingen in het landschap.

Ten slotte worden rurale, afgelegen locaties vaak gekozen voor meer *sociaal gevoelige projecten* zoals vliegvelden, waterreinigingen, elektriciteitscentrales en gevangenissen. Dit doordat er minder weerstand is als men de plannen in dient (Ilbery, 1998). Goed beleid in de toekomst kan er wellicht voor zorgen dat ruraal gebied behouden blijft voor toekomstige generaties.

Uitbreiding van steden, de invloed van steden, de functieverandering van plattelandsgebieden en een groeiende bevolking: allemaal zorgen ze ervoor dat rurale gebieden ook in fysieke vorm veranderen. Ook hier zal integraal beleid ervoor moeten zorgen dat de plattelandsgemeenschap een economisch gunstige en maatschappelijk verantwoordelijke manier vindt om genoeg inkomen te genereren zonder de fysieke ruimte teveel aan te tasten.

2.4 CONCLUDEREND

Het platteland bevindt zich meer dan ooit in een fase van transitie. Op economisch gebied is het voor regio's van belang om nieuwe mogelijkheden te zoeken die naast de landbouw voldoende inkomsten genereren. Nieuwe soorten grondgebruik zoals retail en recreatie zorgen voor een functieverandering die zich verplaatst van een plek waar geproduceerd wordt tot een plek waar meer en meer geconsumeerd wordt. De opkomst van nieuwe sectoren zorgt aan de andere kant voor een nieuwe impuls en kan het platteland op een andere manier winstgevend te maken.

De sociale cohesie in rurale gebieden is ook verandert. Niet alleen wordt het dagelijkse leven anders door het verdwijnen van lokale voorzieningen zoals scholen en kleine supermarkten, ook de sector waarin mensen werkzaam zijn worden onderling meer divers. Het eerdergenoemde *gemeinschaft* wordt meer en meer vervangen door *gesellschaft* doordat mensen elkaar vaak niet meer op dagelijkse basis zien. De onderlinge invloed van stad op platteland en andersom wordt ook door de opkomst van nieuwe media steeds groter. De grootste verschillen tussen stad en platteland op cultureel gebied vervagen langzaam en maken plaats voor nieuwe verschillen.

Door de verandering in bevolkingssamenstelling zijn de eisen die aan rurale gebieden worden gesteld anders dan voorheen. Er is sprake van verandering in de fysieke inrichting. Door de stijgende bevolking is de vraag naar huisvesting in de toekomst groter. Die vraag is echter anders in samenstelling dan 50 jaar geleden en daarmee moet rekening worden gehouden. Samen met de bevolking komen ook andere fysieke ingrepen zoals wegen, parkeerplaatsen en grootschalige bedrijventerreinen vaker richting rurale gebieden. Dit samen zorgt ervoor dat tegenwoordig wordt gesproken van een rurale transitie: een proces van verandering zoals deze niet eerder plaats heeft gehad in de geschiedenis. Juiste keuzes nu zijn vitaal voor de toekomst van ruraal gebied.

Dit hoofdstuk heeft de vele grote veranderingen die het platteland in de recente geschiedenis in veel Westerse landen heeft doorgemaakt aan te duiden en te verklaren. Voor zowel economische, cultureel-maatschappelijke als fysieke kenmerken geldt dat de situatie nu op vrijwel elk vlak anders is dan voorheen. De gevolgen van die conclusie zijn van groot belang voor dit onderzoek. De veranderingen als gevolg van globale en lokale processen zijn voor elk gebied anders en om die reden zal in het volgende hoofdstuk de situatie van het platteland in Portugal worden behandeld. Daar zullen de belangrijkste conclusies uit dit hoofdstuk gekoppeld worden aan lokale omstandigheden om erachter te komen wat de gevolgen zijn voor verschillende plattelandsgebieden in Portugal.

HOOFDSTUK 3: HET PLATTELAND VAN PORTUGAL

3.1 INLEIDING

Met de in hoofdstuk 2 besproken rurale transitie in het achterhoofd zal dit hoofdstuk ingaan op de situatie in Portugal. Op die manier wordt duidelijk waarom bepaalde specifieke en algemene uitkomsten van het onderzoek gebonden zijn aan Portugal. Dit wordt gedaan aan de hand van een aantal onderdelen. Allereerst wordt een korte introductie van Portugal en haar geschiedenis gegeven. Enkele processen op nationaal niveau zullen worden beschreven om te zien wat de invloed op de ontwikkeling van het platteland geweest is. Dit wordt toegelicht met statistieken van onder andere arbeidsverdeling, migratie en bevolkingsdichtheid.

Dit hoofdstuk heeft als doel een beeld te schetsen van het hedendaagse platteland van Portugal aan de hand van een aantal kenmerken en ontwikkelingen. Dit beeld is nodig om verderop in het

onderzoek zichtbaar te maken wat het effect is geweest op de onderzochte gebieden. De Portugese situatie op het platteland is anders dan in andere landen en dat zal in dit hoofdstuk worden toegelicht.

3.2 GESCHIEDENIS

Deze paragraaf zal een deel van de geschiedenis van Portugal uiteenzetten, te beginnen in de jaren 20, waarin Salazar de macht greep en grootschalige hervormingen doorvoerde. In dit deel zal onderscheidt gemaakt worden tussen 2 verschillende periodes. Allereerst de periode waarin Salazar de macht had en vervolgens de periode na de Anjerrevolutie van 1974 (het moment waarop Salazar zijn macht verloor). Dit onderscheid wordt gemaakt omdat de politieke ontwikkelingen voor een groot deel bepalend zijn geweest voor de ontwikkelingen in de landbouw. Het hoofdstuk wordt vervolgens afgesloten met de huidige situatie van het Portugese platteland.

3.2.1 PERIODE SALAZAR

Nadat Salazar op 5 juli 1932 in Portugal aan de macht kwam zijn er op grote schaal hervormingen doorgevoerd op economisch gebied. Voordat Salazar aan de macht kwam was de positie van de landbouw ook al van groot belang voor zowel de Portugese economie als de werkgelegenheid. Meer dan 55% van de bevolking was werkzaam in de landbouw en ook al leefde het grootste gedeelte van die groep in armoede, de productie en de werkgelegenheid in de landbouw leverde een grote bijdrage aan het BNP van Portugal (Leite, 2000).

Het nieuwe beleid had grote invloed op de landbouw. De eerste minister van landbouw onder Salazar, Henrique Lima, begon de zogenaamde graancampagne. Deze campagne had als doel de productie op minder vruchtbare grond te verhogen en paste een beleid toe van imports substitutie. (Gallagher, 1983). Deze campagne was een van de tekenen die duidelijk maakte dat Salazar met Portugal uit was op meer autarkie.

Het grootste gedeelte van de grond was van oudsher in handen van landheren, de *latifundisten*. De boerderijen, latifundas geheten, waren bedrijven die grote aantallen goedkope werknemers in dienst hadden en ze hadden weinig reden om aan dat hiërarchische stelsel iets te veranderen (Figueiredo, 1975). Het stelsel leidde tot stagnatie in de ontwikkeling. Een gevolg daarvan was dat de introductie van onder andere goede irrigatie, mechanisatie en pesticiden uitbleef.

In de eerste decennia van het *Estado Novo*, de nieuwe staat zoals door Salazar ingevoerd, hadden de grootgrondbezitters alle macht op het gebied van landbouwbeleid. Nieuw landbouwbeleid werd dan ook ingericht naar hun wensen (Gallagher, 1983). Zo werd in 1930 een wet aangenomen die de machthebbende landheren in de regio de mogelijkheid gaf de komst van nieuwe bedrijven te belemmeren. Op die manier zorgde Salazar voor een versterking van de al aanwezige monopoliepositie van de bestaande landbouwbedrijven (Figueiredo, 1975). De beleidswijziging in de vorm van imports substitutie in de landbouw is de laatste wijziging onder Salazar geweest en vervolgens is er vrijwel geen aandacht meer aan besteed. Het regime was ervan overtuigd dat de imports substitutie voor voldoende werkgelegenheid en voedsel voor de bevolking zou zorgen.

Het belangrijkste gegeven dat de landbouw weinig politieke interesse genoot is wellicht het feit dat van 1937 tot 1974 Portugal geen minister van landbouw heeft gekend. Deze viel onder de portefeuille van de minister van economische zaken. Alle aandacht ging uit naar de stedelijke regio's van het land met als gevolg dat de rurale gebieden een negatieve economische ontwikkeling doormaakten (Gallagher, 1983).

Gedurende de gehele periode van het bewind van Salazar is de stad het centrum van het beleid geweest en was het platteland en daarmee de landbouw daaraan ondergeschikt. De gevolgen daarvan worden duidelijk in komende paragraaf.

3.2.2 PERIODE NA DE ANJERREVOLUTIE VAN 1974

Een jaar na het einde van het tijdperk Salazar na 25 april 1974, is in Portugal de zogenaamde "hervormingswet" landbouw aangenomen. Deze wet had als eerste en belangrijkste doel de landonteigening. De wet richtte zich met name op het gebied ten zuiden van de Taag, waar het aantal *latifundas* het grootst was. Men zag in dat de grootschalige, improductieve landbouw van voor de revolutie een belemmering was voor de modernisering van het nieuwe Portugal (Gallagher, 1983). De maximale grootte van grondbezit werd aangepast om te voorkomen dat de macht in de toekomst weer bij een kleine groep landheren kwam te liggen.

Naast de landonteigening zorgde het nieuwe beleid voor andere veranderingen. Irrigatie, nieuwe gewassen en pesticiden werden voor het eerst geïntroduceerd en daarnaast was er voor het eerst sprake van mechanisatie in de landbouw. Dit alles had als gevolg dat de opbrengst per hectare binnen korte tijd de productiviteit van de vorige 50 jaar meer dan verdubbelde (Kay, 1970).

Ook voerde de overheid een aantal maatregelen in met als belangrijkste doel het controleren van de handel in een aantal sectoren om zo ook de prijzen te controleren. De belangrijkste sectoren waren graan, zaadolie, suiker en alcohol. Subsidies moesten ervoor zorgen dat de boeren genoeg inkomen hadden (Gallagher, 1983). De stand van de Portugese landbouw is door de beleidswijzigingen verbeterd, maar was in vergelijking met veel andere Europese landen is de productiviteit nog steeds vrij laag.

3.3 DE HUIDIGE SITUATIE IN DE LANDBOUW

Op dit moment is ongeveer 2,4% van het BNP in Portugal afkomstig uit de landbouw (Eurostat, 2009). In vergelijking met 10 jaar geleden is deze met de helft gedaald. De dienstensector en de industrie daarentegen zijn achtereenvolgens verantwoordelijk voor 25% en 72% van het BNP. De landbouwsector in Portugal is dus klein en weinig productief te noemen.

Na de revolutie heeft de overheid een aantal maatregelen genomen om de landbouw, maar ook de visserij te moderniseren. Deze maatregelen zijn maar deels succesvol geweest, omdat veel boeren de weg naar subsidies niet wisten te vinden door een gebrek aan ondernemerschap en initiatief (Corkill, 1999). Daarnaast heeft het gebrek aan modernisering en daardoor productiviteit de Portugese landbouw voor het grootste gedeelte afhankelijk gemaakt van subsidies van de Europese Unie. Dit is niet alleen in Portugal het geval, maar de financiële bijdrage aan de landbouw van de Portugese overheid is naar verhouding vele malen lager dan bijvoorbeeld Nederland.

De concurrentiepositie van Portugal is ook zwak in vergelijking met bijvoorbeeld buurland Spanje. Spanje heeft grote investeringen in irrigatie en mechanisatie gedaan. Het land is zelfvoorzienend in graan, de op 1 na grootste producent van fruit en de op 2 na grootste wijnproducent in Europa. Portugal aan de andere kant is slechts verantwoordelijk voor de helft van de geconsumeerde graanproductie in het land en speelt een minimale rol op het gebied van fruit (Corkill, 1999).

Ook op het gebied van visserij is Portugal in het nadeel. Wederom door het gebrek aan innovatie en modernisering is deze sector in vergelijking met Spanje niet concurrerend. De meeste schepen zijn oud en klein, waardoor de capaciteit klein is. Spanje daarentegen heeft een grotere vloot en bezit schepen met een internationaal bereik, waar Portugal gebonden is aan kustwateren. Ook het gebrek aan voldoende en geschikte opslagcapaciteiten zorgt ervoor dat de vis vers en veelal in Portugal verkocht moet worden (Corkill, 1999).

De ontwikkelingen op het Portugese platteland laten zien dat de concurrentiepositie met bijvoorbeeld buurland Spanje zwak is. De modernisering die veel andere landen wel hebben meegemaakt heeft Portugal voor een groot deel gemist. De toegenomen globalisering had aanzienlijk minder invloed doordat de politiek zelfvoorziening en imports substitutie nastreefde. Door die interne gerichte blik heeft het land een beperkte economische ontwikkeling doorgemaakt.

Portugal heeft daardoor geen vooruitgang geboekt en is, als men kijkt naar het model van Rostow, niet uit de 2^e fase gekomen. Dit gegeven is van groot belang, omdat het de ontwikkelingen op het platteland voor de een groot deel bepaald.

Hieronder staan een aantal tabellen die de situatie van Portugal verder toelichten. De urbanisatiegraad geeft aan dat een steeds groter deel van de bevolking woonachtig is in stedelijk gebied. Inmiddels is dit percentage ruim 40%. In vergelijking met 1985 is dit toegenomen met bijna 10%. In vergelijking met het gemiddelde van alle EU landen is de urbanisatiegraad wel aanzienlijk lager, ook al is de groei in de laatste 20 jaar wel vergelijkbaar.

Tabel 3.2 Urbanisatiegraad Portugal (% van de bevolking wonend in stedelijk gebied)

Jaar	1985	1990	1995	2000	2005
Portugal	31.4	33.5	35.6	38	40.7
EU	42.3	45.1	47.1	49.4	50.8

(Bron: Eurostat)

Naast de demografische kenmerken, zoals de urbanisatiegraad en de bevolkingsdichtheid, zijn ook de landbouwontwikkelingen belangrijk. Het aantal boerderijen in Portugal is in 20 jaar tijd gehalveerd (INE, 2009). Dit kan duiden op schaalvergroting of vermindering, maar in dit geval gaat het om het laatste omdat ook in het aantal boerderijen met een grote hoeveelheid land een afname zichtbaar is. Ook het aantal arbeidsplaatsen in de landbouw is verminderd. In 20 jaar tijd is dit verminderd tot 1/3 van het aantal destijds (Eurostat, 2009).

De huidige ontwikkelingen in de landbouw, op zowel financieel als technisch vlak en de afnemende bevolking in ruraal gebied geven aan dat veel Portugese plattelandsgebieden een moeilijke toekomst tegemoet gaan. Het inkomen dat verkregen wordt uit landbouw in Portugal neemt af, tegelijk met het aandeel in het BNP. Een aantal sectoren, waaronder de kurkteelt en de

wijnbouw die vaak in handen zijn van grote bedrijven of welgestelde families zullen wellicht genoeg inkomen hebben om te blijven bestaan. De boer met een paar hectare land en een kleine veestapel daarentegen lijkt in grotere mate afhankelijk van Europese subsidies (Corkill, 1999). Deze afhankelijkheid in combinatie met het huidige landbouwbeleid van de Europese Unie, met strenge eisen op het gebied van milieu, hygiëne, veiligheid en dierenwelzijn zorgt ervoor dat de toekomst van de landbouw in Portugal niet positief is.

3.4 CONCLUDEREND

Met de in hoofdstuk 2 besproken rurale transitie in het achterhoofd wordt duidelijk dat de fase van ontwikkeling waarin Portugal zich momenteel bevindt wellicht als overgangsfase kan worden gezien. Het grootste gedeelte van de landbouw heeft zich nog niet aangepast aan moderne maatstaven. De productie en de efficiëntie zijn lager dan in concurrerende landen. Wellicht geeft de rurale transitie zoals deze momenteel plaatsvindt in veel Europese landen Portugal de mogelijkheid om een stap over te slaan in de ontwikkeling. De grote modernisering en daarmee de investeringen hoeven niet gedaan te worden op het moment dat er gekozen wordt voor een andere bron van inkomsten. De nieuwe manier van inkomsten vergt wellicht minder investeringen als de moderniseringstransitie in de landbouw. De kans dat Portugal slaagt in andere manieren van ondernemerschap lijkt groter en de mogelijkheden om daar iets mee te doen zijn volop aanwezig.

Het komende hoofdstuk wordt de opkomst van nieuwe activiteiten op het platteland besproken. De veranderingen op verschillende schaalniveaus die in dit en het vorige hoofdstuk zijn besproken hebben gezamenlijk als gevolg gehad dat die nieuwe activiteiten zijn ontstaan. Portugal heeft onder leiding van Salazar een conservatief beleid gevoerd op het gebied van landbouw en plattelandontwikkeling. Dit heeft als gevolg dat Portugal in vergelijking met veel andere Europese landen een slechte concurrentiepositie heeft. De opkomst van nieuwe activiteiten op het platteland houdt daarmee nauw verband. Nieuwe activiteiten op het platteland zijn in Portugal om die reden wellicht minder of juist vaker zichtbaar en hebben wellicht een andere oorzaak. De overstap naar een nieuwe bron van inkomsten is voor de ene regio gemakkelijker dan voor de andere en het veldwerk, dat wordt besproken in hoofdstuk 6, zal dat in een aantal regio's onderzoeken. Nevenactiviteiten maken deel uit van de nieuwe activiteiten op het platteland en door te onderzoeken wat de ontwikkelingen rondom die nevenactiviteiten zijn, zal duidelijk worden op welke manier Portugese plattelandsgebieden omgaan met de diverse veranderingen. Vooraf valt vast te stellen dat de landbouw in Portugal in de 20^e eeuw door het conservatieve beleid een negatieve ontwikkeling heeft doorgemaakt. Om die reden is de huidige situatie op het Portugese platteland uniek in vergelijking met veel andere Europese landen en in de komende hoofdstukken zal blijken op welke manier dit tot uiting komt.

HOOFDSTUK 4: NEVENACTIVITEITEN

4.1 INLEIDING

Na hoofdstuk 2 en 3, waarin de veranderingen op het platteland op globaal en nationaal niveau besproken zijn, is duidelijk geworden dat de inkomsten op het platteland tegenwoordig steeds vaker uit andere en nieuwe bronnen afkomstig zijn. Dit hoofdstuk zal specifiek ingaan op de nieuwe activiteiten en vervolgens op nevenactiviteiten. Het hoofdstuk zal laten zien in welke vormen ze voorkomen en wat de motieven zijn van veel van de ondernemers. Door dit te onderzoeken wordt in combinatie met de vorige twee hoofdstukken zichtbaar of er een verband bestaat tussen algemene veranderingen in rurale gebieden en de ontwikkeling van nevenactiviteiten op zowel economisch, fysiek als sociaal-cultureel vlak.

Een groot deel van alle studies met economische ontwikkeling als onderwerp is gericht op stedelijke gebieden en slechts een klein deel focust zich op rurale gebieden. Als voorbeeld: de catalogus van de Rijksuniversiteit Groningen heeft meer dan 1400 bronnen over stedelijke ontwikkeling, minder dan een derde van dat aantal heeft rurale ontwikkeling als onderwerp. Wanneer plattelandsgebieden het object van onderzoek zijn is dit veelal gericht op de ontwikkelingen rondom de landbouw (Markantoni & Strijker, 2008). De rurale werkgelegenheid en de rurale economie worden echter tegenwoordig niet langer gedomineerd door de landbouw, maar door andere activiteiten zoals de dienstensector (Strijker, 2000).

Nieuwe activiteiten zijn een gevolg van de veranderingen in rurale gebieden. Die nieuwe activiteiten kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan de economische transformatie van plattelandsgebieden. Met de opkomst van nieuwe sectoren in rurale gebieden groeit namelijk ook de werkgelegenheid, met name in het midden- en kleinbedrijf (North & Smallbone, 1995). Kleine en middelgrote bedrijven buiten de landbouwsector groeien zoals gezegd snel in aantal (North & Smallbone, 1995). Vooral de sectoren toerisme en milieubescherming zorgen voor veel banen. De mogelijkheden voor winstgevende activiteiten in die sectoren zijn volop aanwezig en zorgen voor een nieuwe markt op het platteland. Door de verschuiving van een producerende rol naar een meer consumptiegerichte rol ontstaan er niet alleen mogelijkheden voor bedrijven die zich vestigen in rurale gebieden, maar kunnen ook bewoners van die gebieden ervan profiteren. In rurale gebieden in ontwikkelde landen ontstaan wereldwijd nieuwe activiteiten die rechtstreeks gekoppeld zijn aan de economische exploitatie van het platteland.

Een van die nieuwe activiteiten is de nevenactiviteit. Over nevenactiviteiten van boeren is inmiddels veel bekend, maar over die van niet-boeren veel minder. De initiatieven die genomen worden door niet-boeren kunnen echter ook een bijdrage leveren aan de economische vooruitgang van plattelandsgebieden (Markantoni & Strijker, 2008). Verschillende sectoren waaronder het toerisme, recreatie, organische voedselproductie en de bescherming van natuurgebieden bieden nieuwe mogelijkheden.

Uit het onderzoek van Markantoni (2008) blijkt dat nevenactiviteiten een belangrijke rol kunnen spelen bij het onderzoek naar veranderingen op het platteland. De komende paragrafen zullen de belangrijkste eigenschappen van nevenactiviteiten behandelen zoals die voortgekomen zijn uit het onderzoek van Markantoni (2008), gevolgd door de definitie van de belangrijkste begrippen.

De sectoren waarin nevenactiviteiten te vinden zijn, zijn kenmerkend voor de nieuwe economische situatie waarin veel plattelandsgebieden zich bevinden en het type ondernemer geeft in veel gevallen aan hoe met die nieuwe situatie wordt omgegaan. In de volgende paragrafen zullen de sectoren waarin nevenactiviteiten zich veelal bevinden kort worden besproken, samen met de typering van de ondernemers van nevenactiviteiten. Op die manier wordt zichtbaar welke sectoren tegenwoordig vaker zichtbaar zijn op het platteland en hoe die sectoren typerend zijn voor het nieuwe platteland. Het type ondernemer laat daarnaast de intenties zien van het opzetten van een nevenactiviteit.

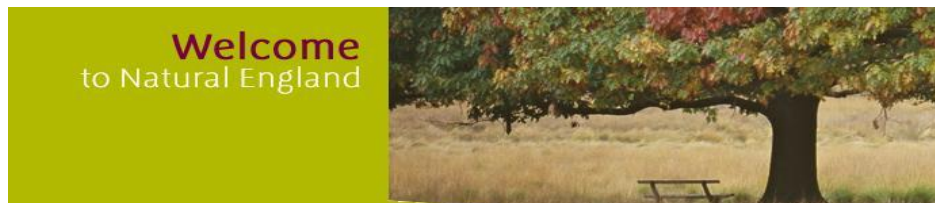
4.2 NEVENACTIVITEITEN: SECTOREN

De nevenactiviteiten van niet-boeren spelen zich vaak af in sectoren die van oudsher weinig op het platteland voorkomen. Om duidelijk te maken in welke sectoren zullen deze eerst uiteengezet worden. Vervolgens worden per sector een aantal voorbeelden van nevenactiviteiten genoemd.

Vrijwel alle nieuwe activiteiten laten een verschuiving zien van een producerende naar een meer op consumptie gerichte rol van het platteland. Ten eerste is er de opkomst van het toerisme. Tegenwoordig woont een groot aandeel van de bevolking in de stad en is het platteland bij uitstek een plek voor recreatie. Veel aanbieders van ruraal toerisme proberen aan te geven waarom een bepaald gebied zo bijzonder is. Met slogans als “*terug in de tijd*” en “*dicht bij de natuur*” wordt geprobeerd duidelijk te maken dat de band met de natuur daar terug te vinden is. Het product is in dit geval rust of ruimte en meer emotioneel als tastbaar. Dit is terug te zien in verschillende vormen variërend van campings, bed- en breakfast accommodaties tot rondleidingen in wijngaarden en workshops. Onderstaande afbeeldingen zijn banners van provincies en gemeenten in zowel Nederland als buitenland en laten zien op welke manier de regio wordt gerepresenteerd en gezien wil worden.

Figuur 4.1: Voorbeeld van ruraal toerisme

Bron: Natural England, 2009

Bron: Drenthe.nl, 2009

Het aanbieden van streekeigen producten is een verschijnsel dat vaak voorkomt. Niet alleen zelfgemaakt producten zoals jam, honing, fruit of aardappelen, maar ook schilderijen en aardewerk met streekeigen kenmerken komen vaak voor. Hieronder zijn enkele voorbeelden van streekproducten te vinden. Het gaat hierbij dus om niet-boeren die op kleine schaal op eigen grond produceren en een deel daarvan verkopen.

Figuur 4.2: Verkoop van eigen producten

Bron: De Stentor (2009)

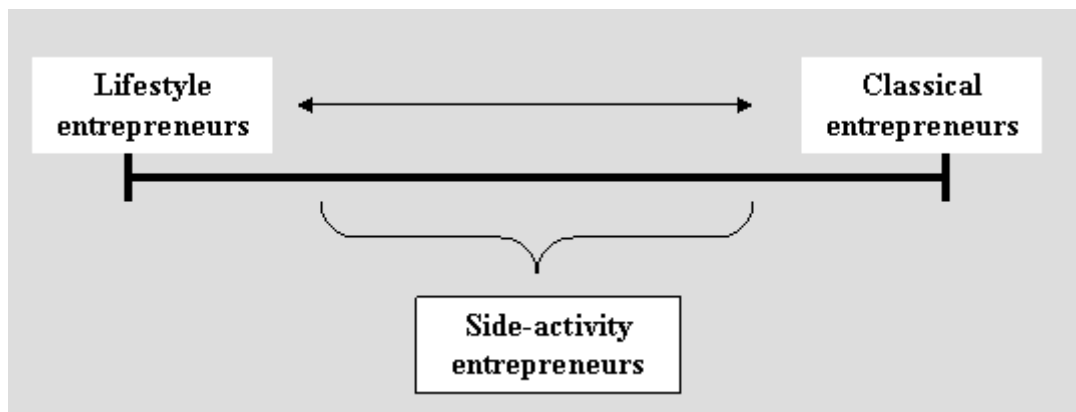
Bron: M. Karmink, 2008

Uit het voorgaande blijkt dat het platteland tegenwoordig op veel verschillende manieren wordt “verkocht”. De rurale idylle wordt gebruikt om mensen te laten zien wat de waarde van het platteland is. Juist gebieden die met rust gelaten worden en vrijwel niet veranderd zijn, wordt op verschillende manieren gepromoot om te laten zien dat ze van onschatbare waarde zijn.

4.3 NEVENACTIVITEITEN: ONDERNEMERS EN MOTIEVEN

Een nevenactiviteit starten kan verschillende oorzaken en redenen hebben. Ook is het soort ondernemer vaak verschillend van aard. Om dit te laten zien zal deze paragraaf dieper ingaan op een aantal typen ondernemers. Hiervoor zal het model van Markantoni en Strijker (2008) worden gebruikt.

Figuur 4.3 Continuüm van ondernemerschap

(Bron Markantoni, Koster & Strijker, 2009)

Uit bovenstaand model wordt duidelijk dat er onderscheid wordt gemaakt tussen aan de ene kant de *lifestyle entrepreneur* en aan de andere de *classical entrepreneur*. Het verschil tussen beide typen ondernemers kan gemaakt worden aan de hand van een aantal kenmerken. Het belangrijkste verschil is de aan de ene kant economisch georiënteerde klassieke ondernemer en aan de andere meer op verrijking van het leven gerichte *lifestyle* ondernemer (Markantoni & Strijker, 2008). Dit verschil vormt de basis bij het analyseren van de motieven. In hoeverre bestaat er een verschil in motivatie bij het starten van een nevenactiviteit?

De klassieke ondernemer kan getypeerd worden als iemand die gemotiveerd is om bedrijven te starten, nieuwe combinaties van grondstoffen te produceren en daarmee in een onzekere omgeving een zo hoog mogelijke winst te behalen (Amit, et al., 1993, p. 817). Dit geeft aan dat de klassieke ondernemer het maken van winst als hoogste prioriteit heeft, maar ook dat dit type ondernemer het doel heeft om het bedrijf te laten groeien en uit te breiden (Cromie, 1987; Longenecker, et al., 2003). Traditioneel gezien wordt aangenomen dat het economische motief of het vooruitzicht op winst cruciaal is voor de meeste ondernemers (Cormie, 19887; Longenecker, et al., 200

De *lifestyle* ondernemer aan de andere kant beginnen vaak geen bedrijf voor het economisch gewin, maar voor een ander type winst, namelijk de mogelijkheid tot een betere *lifestyle* (Henricks, 2002a; Rodriguez, 2003). Het grootste verschil tussen de klassieke ondernemer en de *lifestyle* ondernemer is ook het winstoogmerk. Norman (2004) geeft aan dat het economische gewin, groeiende verkoop en uitbreiding minder van belang is voor *lifestyle* ondernemer. De onafhankelijk speelt vaak een belangrijke rol samen met meer tevredenheid in het leven. Ondernemers met een nevenactiviteit zijn meestal niet begonnen om het geld, maar vaker om hun interesses en passies te volgen om op die manier meer geluk en genot in het leven te vinden (Markantoni, Koster & Strijker, 2009). De initiatiefnemers worden omschreven als individuen waarbij de nevenactiviteit dicht bij hun persoonlijke waarden, interesses en passies ligt (Henricks, 2002a; Marcketti, et al., 2006). Het grote verschil met de klassieke ondernemer is dus het streven naar een hoger inkomen en meer winst.

4.4 NEVENACTIVITEITEN: DEFINIËRING VAN BEGRIPPEN

De definities worden in dit onderzoek gebruikt zoals ze in deze paragraaf worden beschreven. Allereerst het begrip nevenactiviteit. Hiermee wordt het volgende aangeduid:

Nevenactiviteiten zijn alle activiteiten naast de activiteiten die voor het hoofdkomen zorgen en welke plaatsvinden op de plek waar het rurale huishouden zich bevindt, inclusief kleinschalige industriële productie, het aanbieden van diensten, landschap management, toerisme of voor residentieel gebruik (Markantoni & Strijker, 2008).

Ook is het begrip ruraal huishouden van belang. Dit wordt in dit onderzoek als volgt gedefinieerd:

Een ruraal huishouden is een huishouden binnen of vlak buiten een kleine plaats of dorp. Het betreft een persoon of een groep personen die samen woont en leeft binnen die plaats. De bewoners delen een deel of het gehele inkomen en maken samen gebruik van dezelfde woonruimte (UNECE, 2007).

Ruraliteit is moeilijk te meten (Ilbery, 1998). De fysieke scheiding tussen stedelijk en plattlandsgebied is tegenwoordig lastig te maken (Ilbery, 1998). Een gebied wordt binnen dit onderzoek als ruraal beschouwd op het moment dat het zich buiten de grenzen van een stad of dorp bevindt. Ook worden er eisen gesteld aan de niet direct zichtbare aspecten. Zo moet de invloed van een stad, ook al is dit wederom moeilijk te meten, minimaal zijn. Infrastructurele voorzieningen zoals openbaar vervoer en snelwegen moeten in mindere mate aanwezig zijn. Het dienstenniveau, de dichtheid van de bevolking en de bebouwing moeten daarnaast ook substantieel anders zijn dan in stedelijk gebied.

4.5 CONCLUDEREND

Een aantal zaken komen naar voren als er gekeken wordt naar de ontwikkeling van nevenactiviteiten. Ten eerste is de “vraag naar platteland” op het gebied van toerisme en recreatie de laatste jaren toegenomen en het beleid daaromheen geprofessionaliseerd. De werkgelegenheid op het platteland neemt tegelijkertijd toe. De mogelijkheden voor bewoners van het platteland om te profiteren van die groei is volop aanwezig. De opkomst van nevenactiviteiten past goed in een veranderende rol van rurale gebieden, omdat het aansluit bij de verschuiving van een producerende rol naar een meer op consumptie gerichte rol. Het uiteenzetten van de sectoren waarin nieuwe activiteiten en ook nevenactiviteiten te vinden zijn is van belang voor dit onderzoek, omdat in de komende hoofdstukken de resultaten van het veldwerk gepresenteerd en geanalyseerd worden. Daarin is de sector van de nevenactiviteit belangrijk, aangezien dat een variabele is die aan kan geven in welke richting regio's zich op economisch gebied verplaatsen.

Ook is het type ondernemer interessant. De manier waarop een nevenactiviteit wordt opgestart en benaderd heeft vaak met persoonlijke voldoening en geluk te maken in plaats van hogere inkomsten. De rol in de toekomst kan van groot belang zijn met het oog op plattelandontwikkeling. Niet alleen boeren, maar ook ondernemers zonder een agrarische achtergrond en met de motivatie om meer met de omgeving te doen zijn belangrijk zo niet onmisbaar voor een verbetering van de plattelandontwikkeling.

In hoofdstuk 6 zullen de uitkomsten van de diepte-interviews uit Portugal gepresenteerd worden. De interviews zijn allemaal gericht op de individuele motieven van de verschillende ondernemers om te kijken of er regionale verschillen te zien zijn in de motieven om een nevenactiviteit te beginnen en om een beeld te krijgen van de regionale verschillen in de sector waarin de nevenactiviteit zich bevindt. Samen met de voorgaande hoofdstukken is vervolgens een beeld te schetsen van de positie van het platteland, de economische veranderingen die daar plaatsvinden en de manier waarop daar door bewoners mee wordt omgegaan.

HOOFDSTUK 5: DATA EN METHODEN

5.1 INLEIDING

Dit hoofdstuk laat zien hoe de dataverzameling in zijn werk ging en in welke regio's die data verzameld zijn. Het beschrijft de verschillende onderzoeksgebieden en geeft een beeld van de respondenten. Naast het literatuuronderzoek is zoals gezegd gekozen voor een kwalitatieve manier van dataverzameling. Deze manier van dataverzameling is zeer geschikt voor dit onderzoek, omdat het duidelijk maakt welke individuele motieven en belevingen een rol hebben gespeeld bij de initiatie van de nevenactiviteit. Dit hoofdstuk bevat ook een persoonlijke beschrijving van de omstandigheden in Portugal om duidelijk te maken in welke context het veldwerk plaats vond.

5.2 CONTEXT

Het veldwerk van dit onderzoek heeft plaatsgevonden in een aantal plattelandsregio's in Portugal. Die regio's zijn zorgvuldig gekozen aan de hand van eerdergenoemde criteria, maar er zijn ook andere omstandigheden die interessant zijn om te vermelden. De zoektocht naar respondenten die bereid waren om mee te werken aan het onderzoek was namelijk niet gemakkelijk te noemen. De respondenten die meegewerkt hebben aan het onderzoek zijn voor het grootste gedeelte allemaal thuis geïnterviewd. Met een enkeling is een afspraak om locatie gemaakt om ervoor te zorgen dat zowel ik als de respondent de mogelijkheid had om 's avonds weer thuis te komen. Een interview thuis had de voorkeur aangezien de meeste mensen dan op hun gemak zijn en wellicht gemakkelijker praten over persoonlijke zaken. Een aantal respondenten zijn op hun werk geïnterviewd. Dit was soms gemakkelijker, omdat het interview anders in de avonden moest plaatsvinden en dan de mogelijk ontbrak om nog weer thuis te komen. Per interview was de tijd zeer verschillend, variërend van een uur tot soms wel 3 uur. Sommige respondenten wilden graag meewerken, anderen waren in huiverig. De tolk, die in de meeste gevallen aanwezig was, heb ik zorgvuldig gekozen om taalbeheersing. De beheersing van de Engelse taal was vanzelfsprekend van groot belang aangezien de gegevens per respondent verwerkt en geanalyseerd zijn.

5.3 DIEPTE-INTERVIEWS

Het onderzoek leende zich om een aantal redenen uitstekend voor de methode van diepte interviews. Bij deze kwalitatieve manier van dataverzameling is de persoon die geïnterviewd wordt namelijk volledig vrij om naar eigen interpretatie de vragen te beantwoorden (Verschuren & Doorewaard, 2007). Doordat de tolk van tevoren goed is ingelicht over het doel van het onderzoek kon op die manier veelvuldig doorgevraagd worden. De interviews gaven de mogelijkheid om aan de hand van een klein aantal vragen en steekwoorden zoveel mogelijk informatie te verkrijgen. In dit geval zijn veel interviews meer te zien als diepgaande, semigestructureerde gesprekken om alle facetten van de verschillende onderwerpen aan bod te laten komen en daarbij ook de respondent op een zo goed mogelijke manier in beeld te krijgen (Flowerdew, 2005). Dit is van groot belang om duidelijk te maken welke persoonlijkheidskenmerken wellicht een rol hebben gespeeld tijdens de ontwikkeling van de nevenactiviteit.

Daarnaast is om praktische redenen voor diepte-interviews als onderzoeksmethode gekozen. Mijn afhankelijkheid van het openbaar vervoer was in veel gevallen groot en had als gevolg dat het aantal respondenten relatief laag bleef. Door het afnemen van interviews was de onderzoeksinformatie per respondent structureel hoger dan dat bij andere methoden het geval zou zijn. Daarnaast had de afhankelijkheid van een tolk als gevolg dat deze persoon goed ingelicht moest worden over het doel van het onderwerp. De beperkte beschikbaarheid van de tolk en de slechte bereikbaarheid van veel gebieden in combinatie met de diepte-interviews was de ideale manier om zoveel mogelijk informatie te verzamelen in een groot gebied in een beperkte tijdsperiode.

De interviews zijn opgebouwd aan de hand van onderzoek van Markantoni (2009) en aan de hand van gesprekken met prof. dr. Firmino van de Universidade Nova Lisboa. De enquête is gericht op verschillende facetten van ondernemers van nevenactiviteiten. Uit deze enquête zijn een aantal vragen en deelvragen voortgekomen. In combinatie met de kennis van prof. dr. Firmino is vervolgens het interview opgesteld.

Vervolgens is via onder andere het netwerk van de Universidade Nova Lisboa gezocht naar geschikte kandidaten die ook bereid waren mee te werken aan het onderzoek. Dit bleek lastig. Al snel werd duidelijk dat het maken van een afspraak voor een interview niet ruim van tevoren gepland kon worden en dat het gebied bezoeken de beste manier was om data te verzamelen. Dit is soms in samenwerking met een tolk gedaan, maar door het gebrek hieraan ook regelmatig individueel.

In de vier gebieden zijn in totaal 17 mensen geïnterviewd. Dit aantal is lager dan verwacht en dat heeft een aantal oorzaken en gevolgen. Ten eerste bleek het uitermate problematisch om geschikte kandidaten te vinden en vervolgens ook bereid waren mee te werken. De vele reisdagen naar de verschillende gebieden, met of zonder tolk, leverden in veel gevallen weinig tot niets op. De aanwezig van een native speaker veranderde niets aan dit gegeven. Door de geringe bereikbaarheid en toegankelijkheid van de gebieden was de dataverzameling voor een groot deel afhankelijk van een aantal succesvolle dagen met bereidwillige respondenten.

5.4 DE ONDERZOEKSGBIEDEN

Bij aankomst is in samenwerking met prof. dr. Firmino besloten om een aantal regio's als onderzoeksgebied te nemen. Hierbij is een aantal zaken van belang. Als eerste zijn er praktische zaken, zoals bereikbaarheid en toegankelijkheid. Dit is verder uiteengezet in paragraaf 5.3. Tijdens de eerste inventarisatie van de geschikte gebieden is een voorselectie gemaakt op basis van een aantal criteria. Aangezien de afbakening van rurale en urbane gebieden ook moeilijk te maken is, zijn tijdens de selectie een tweetal criteria van praktische aard gehandhaafd. Ten eerste moest de minimale afstand vanaf Lissabon 50 kilometer zijn. Dit om ervoor te zorgen dat het gebied buiten de, voor zover mogelijk, directe invloedzone lag. Daarnaast moest het gebied in een dag te bezoeken zijn. Dit om ervoor te zorgen dat het haalbaar was om een volledige dag aanwezig te zijn en ook nog weer naar Lissabon te kunnen reizen. Dit was noodzakelijk om dat de aanwezige tolk niet voldoende tijd tot zijn beschikking had om langer in het onderzoeksgebied te blijven.

Met deze criteria en de gestelde eisen aan rurale gebieden zoals genoemd in hoofdstuk 4 is een selectie gemaakt van geschikte gebieden. Aangezien de mogelijkheid om gebieden vooraf te bezoeken en observeren in sommige gevallen niet bestond is de keuze gemaakt aan de hand van gesprekken met experts en dataonderzoek. Dit heeft geleid tot de selectie van vier verschillende gebieden rondom Lissabon welke hieronder in een kaart zijn weergegeven:

Figuur 5.1: Kaart Portugal

Figuur 5.2: Kaart onderzoeksgebieden

In alle van de weergegeven gebieden is gekeken naar de aanwezigheid van nevenactiviteiten van niet-boeren. Deze bleken aanwezig in verschillende vormen en van verschillend niveau. Elk gebied zal kort worden geïntroduceerd aan de hand van een aantal statistieken en een beschrijving om een beeld te krijgen van het gebied.

5.4.1 PARQUE NATURAL DE ARRABIDA

Dit beschermde gebied bevindt zich op het schiereiland tussen Sesimbra en Setubal. Het wordt bescherm vanwege een groot aantal verschillende plantensoorten die nergens anders in Europa voorkomen en staat op de UNESCO Werelderfgoed lijst. De regels omtrent nieuw vastgoed zijn streng en dat is ook de reden voor de lage bevolkingsdichtheid. Er bevindt zich een aantal kleine plaatsen op het schiereiland met een totale bevolking van ongeveer 12.000 mensen wat leidt tot een bevolkingsdichtheid van ongeveer 100 inwoners per km². Toerisme en landbouw zijn de twee voornaamste bronnen van inkomsten in het gebied. De hoogte van het inkomen ligt tussen ongeveer €15.000 en €17.500 en is in vergelijking met het gemiddelde inkomen in Portugal hoog te noemen. Met name gedurende de weekenden wordt het gebied veelvuldig bezocht door toeristen. Door de regels met betrekking tot bescherming van het gebied krijgt grootschalig toerisme echter geen kans. Het unieke karakter van het gebied maakt het interessant voor het onderzoek. Alle mensen die mee hebben gewerkt aan het onderzoek zijn woonachtig in en rondom de plaats Azeitao, één van de grotere dorpen op het schiereiland.

5.4.2 CORUCHE

Deze plaats bevindt zich op ongeveer 120 kilometer ten noordoosten van Lissabon in de provincie Ribatejo en wordt gedomineerd door de rivier de Taag. Deze rivier stroomt door het hart van het gebied en is van grote invloed op de inrichting. Coruche wordt omringd door wijngaarden en het grootste gedeelte van de landbouw in dit gebied is dan ook gericht op de productie van wijn. De bevolkingsdichtheid van de regio is niet bekend, maar de provincie Ribatejo kent een lage bevolkingsdichtheid van ongeveer 60 inwoners per km². Het gemiddelde inkomen ligt met ongeveer €13.000 boven het gemiddelde in Portugal. Het gebied van interessant voor het onderzoek omdat de laatste jaren een verandering in samenstelling van het inkomen zichtbaar is. De opbrengsten uit de wijnindustrie zijn lager dan voorheen en het gebied zoekt naar nieuwe mogelijkheden om inkomen te genereren. De respondenten zijn allen woonachtig rondom Coruche.

5.4.3 ERICEIRA

Deze plaats is een van de eerste grote plaatsen langs de kust ten noorden Lissabon en is vaak bezocht door toeristen. Dit is duidelijk terug te zien in de ontwikkelingen in fysieke zin. De plaats is de laatste jaren enorm uitgebreid met grote appartementencomplexen. Visserij is van oorsprong een grote bron van inkomsten voor de inwoners van Ericeira en aan die situatie is het nodige veranderd. Dit gegeven maakt de plaats interessant voor het onderzoek. Het gemiddelde inkomen in de regio ligt tussen de €3500 en de €10000. In vergelijking met de andere onderzoeksgebieden is dit laag. De bevolkingsdichtheid ligt rond de 75 inwoners per km². De verminderde opbrengsten in de visserij samen met de opkomst van het toerisme geven aan dat het gebied zich in een fase van verandering bevindt en dat maakt het interessant voor dit onderzoek. De interviews zijn afgenomen bij verschillende vissers.

5.4.4 LEIRIA

Dit onderzoeksgebied bevindt zich ten zuiden van de plaats Leiria in de Estremadura regio. Leiria is met ongeveer 40000 inwoners een belangrijke plaats voor de regio vanwege de strategische positie ten opzichte van Lissabon en Porto. Het gebied rondom Leiria wordt gedomineerd door bossen en vlaktes en is in trek bij toeristen. Het gebied is interessant voor het onderzoek omdat het zich onderscheidt van de andere onderzoeksgebieden.

Allereerst is het gebied, evenals Ericeira, zeer dunbevolkt met ongeveer 75 inwoners per km². Ook het inkomen is met tussen de €3500 en de €10000 laag te noemen in vergelijking met de gebieden rondom Coruche en Arrabida. Anders dan in Ericeira bevindt het gebied zich niet nabij de kust. Dit komt terug bij het bestuderen van de nevenactiviteiten, daar de in het onderzoek opgenomen respondenten aangeven zich veelal te richten op bezoeken van korte duur.

De vier in het onderzoek behandelde gebieden zijn zeer verschillend en vormen om die reden een wellicht niet representatief geheel, maar geven een algemeen beeld van de verschillende nevenactiviteiten die in deze regio van Portugal te vinden zijn. De interviews geven een inzicht op individueel schaalniveau en samen met de beschikbare literatuur over dit onderwerp leidt dit tot een duidelijk beeld van de ontwikkeling omtrent nevenactiviteiten in dit gebied.

HOOFDSTUK 6: ONDERZOEKSRESULTATEN

6.1 INLEIDING

Ook op het Portugese platteland is in verschillende gebieden sprake van verandering. Plattelandsgebieden zijn, zoals bleek uit hoofdstuk 3, in veel gevallen nog niet gemoderniseerd in vergelijking met andere landen. Daar komt bij dat de toeristische sector in Portugal in veel gebieden een belangrijke rol speelt. Met name in het zuiden van het land, in de Algarve, en langs de gehele kustlijn zijn gedurende het hele jaar toeristen te vinden. De regio's die voor dit onderzoek zijn bezocht zijn wellicht in mindere mate afhankelijk van het toerisme, maar de rol van het platteland is ook hier aan verandering onderhevig. Ook hier zijn nieuwe activiteiten zichtbaar. Nevenactiviteiten maken daar deel van uit en de bezochte respondenten zullen in dit hoofdstuk aan de orde komen.

Daarbij worden de resultaten van de interviews gepresenteerd en nader uitgediept. De indeling van het hoofdstuk is gemaakt op basis van de, in het vorige hoofdstuk genoemde, onderzoeksgebieden. Dit hoofdstuk zal antwoord geven op de volgende vraag:

Welke individuele motieven spelen een rol bij het starten van een nevenactiviteit en verschilt dit per regio?

6.2 ALGEMENE KENMERKEN

In deze paragraaf worden de uitkomsten voor de groep als geheel gepresenteerd zonder daarbij in te gaan op de individuele motieven. Op die manier wordt duidelijk wat de overeenkomsten en verschillen binnen de groep van ondernemers als geheel zijn.

De gemiddelde leeftijd van deze groep is 45,5 jaar. Vanwege het feit dat veel van de interviews aan de hand van contacten van eerdere respondenten tot stand gekomen zijn is dit wellicht een vertekend beeld. De respondenten zijn gemiddeld 11 jaar geleden gestart met de nevenactiviteit. Dit laat zien dat het verschijnsel in de onderzochte gebieden niet nieuw is. Daarnaast zijn 11 van de 18 nevenactiviteiten te plaatsen in de toeristische sector. Ook zijn er 3 nevenactiviteiten die een indirecte link met het toerisme hebben door de verkoop van producten aan veelal niet-lokale bezoekers. De sector toerisme speelt bij vrijwel alle nevenactiviteiten dus een rol.

Tabel 6.1: Algemene kenmerken van de onderzochte nevenactiviteiten

Gem. leeftijd	Gem. aantal jaren actief	Sector	Inkomensbijdrage nevenactiviteit
45,5	11	11 Toerisme 4 Kunst 2 Handel 1 Vrije tijd	22,1 %

Tabel 6.2: Algemene kenmerken van de onderzochte nevenactiviteiten

Opleiding (n)	Reden (n)	Connectie sector hoofdkomen
10 Middelbaar	9 inkomen	5 Aanwezig
5 HBO	8 Hobby	13 Niet aanwezig
3 Universiteit	1 Beide	

Bron: eigen materiaal

Wat opvalt, is dat in 13 gevallen de hoofdactiviteit geen band heeft met de nevenactiviteit. Dit heeft een aantal oorzaken, die te verdelen zijn in 2 typen. Er is een duidelijke splitsing zichtbaar tussen enerzijds de regio's met een laag gemiddeld inkomen en regio's met een hoger gemiddeld inkomen anderzijds. De eerste groep omvat de gebieden rondom Ericeira en Leiria. De tweede groep omvat de gebieden Arrabida en Coruche. Dit is te zien in de tabel op de volgende bladzijde

Tabel 6.3: Uitkomstenverschillen tussen de onderzoeksgebieden

Regio	Inkomensbijdrage nevenactiviteit (%)	Opleiding (n)	Reden (n)	Connectie sector hoofdkomen
Ericeira / Leiria	34,4%	6 Middelbaar 1 Universiteit 1 HBO	7 Inkomen 1 Hobby	8 Niet aanwezig
Arrabida / Coruche	12,3%	4 Middelbaar 2 Universiteit 4 HBO	3 Inkomen 7 Hobby	5 Aanwezig 5 Niet aanwezig

Bron: Eigen materiaal

In de eerstgenoemde regio's zijn de nevenactiviteiten veelal gestart om meer inkomen te genereren. Tijdens het opstarten van de activiteit speelde de sector van de primaire baan geen directe rol, want geen van allen is in dezelfde sector met een nevenactiviteit begonnen. Daaruit valt deels op te maken dat de sector waarin het hoofdkomen verdiend wordt niet genoeg inkomsten creëerde.

Dit is terug te zien in de inkomensbijdrage van de nevenactiviteit. Op 1 respondent na is de nevenactiviteit gemiddeld verantwoordelijk voor minimaal 25% van het inkomen van het huishouden, oplopend tot 50%. Dat geeft aan dat het belang van de nevenactiviteit voor deze

huishoudens groot is. In dezelfde groep is het opleidingsniveau bij 6 van de 8 respondenten middelbaar en gemiddeld lager dan bij respondenten uit de andere 2 regio's.

De nevenactiviteiten in de andere twee regio's, Arrabida en Coruche, zijn veelal op een andere manier tot stand gekomen. Dat valt te verklaren aan de hand van een aantal gegevens. Ten eerste is het opleidingsniveau van de ondernemers hoger. Zes van de 10 ondernemers hebben een HBO of universitaire opleiding afgerond. Dit heeft als gevolg dat ze in veel gevallen een goede baan hebben die ervoor zorgt dat ze geen extra inkomsten nodig hebben. Daarnaast bestaat er bij 5 van de ondernemers een direct verband tussen de nevenactiviteit en de normale baan. Het vakgebied van de respondenten had dus invloed tijdens het opzetten van de nevenactiviteit. Dit zal verderop in het hoofdstuk nog aan bod komen. Tot slot is ook de sector van de nevenactiviteit in Coruche interessant. Anders dan in de andere gebieden zijn 4 van de 7 nevenactiviteiten actief in de kunstsector, mede als gevolg van doorverwijzingen van andere respondenten.

Al met al zijn er veel verschillen terug te vinden tussen de respondenten. Deze verschillen zijn deels te verklaren door de manier van onderzoek doen. Het zogenaamde sneeuwbaaleffect heeft ervoor gezorgd dat respondenten vaak een band met elkaar hebben en wellicht werkzaam zijn in dezelfde sector of qua welvaart en welzijn gelijkwaardig zijn. Er bestaan daarnaast wel degelijk grote verschillen tussen de regio's in het onderzoek.

Na deze korte introductie volgt in de volgende paragraaf een verdieping op persoonlijk niveau, door te beschrijven op welke manier de nevenactiviteiten tot stand gekomen zijn. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen verleden, het moment waarop de nevenactiviteit gestart werd, heden, hoe staat de nevenactiviteit er nu voor – en de toekomst. Daarbij is respondenten gevraagd wat de perspectieven van de nevenactiviteit zijn.

6.3 INDIVIDUELE MOTIEVEN VAN ONDERNEMERS

Deze paragraaf bespreekt welke individuele motieven een rol hebben gespeeld bij het opstarten van de nevenactiviteit. Het type ondernemer, de rol van de nevenactiviteit binnen het huishouden en de regionale context komen op die manier aan het licht. De indeling is hetzelfde als in het vorige hoofdstuk, namelijk aan de hand van de verschillende onderzoeksgebieden. Per gebied zal een overzicht worden gegeven van de nevenactiviteiten en de ondernemers, om aan het einde van het hoofdstuk een goed beeld te hebben van de onderlinge verschillen tussen ondernemers. Daarnaast is op deze manier de invloed van de regio wellicht ook te verklaren. Alle namen in de komende paragraaf zijn aangepast, ondanks toestemming van alle respondenten om hun naam te gebruiken en te vermelden in de resultaten.

6.3.1 PARK NATURAL DE ARRABIDA

De 3 personen die in dit gebied zijn geïnterviewd wonen rondom het dorp Azeitao op het Arrabida schiereiland. Azeitao is een van de grotere plaatsen op het eiland en telt ongeveer 3000 inwoners.

De eerste respondent, mevr. Aceira, is al ruim 30 jaar woonachtig vlak buiten Azeitao en is inmiddels gepensioneerd. Ze is een gepensioneerd architect en woont samen met haar man op een groot perceel en beschikt over een aantal recreatiewoningen die verhuurd worden aan toeristen.

De tweede respondent uit het gebied, dhr. Rivera, is naast zijn werk als bijhouder actief in de toeristische en commerciële sector. Hij heeft besloten om daarnaast te kijken naar de mogelijkheden om honing in andere producten te verwerken.

De derde respondent is mevr. Ferraz. Zij heeft een antiekwinkel in Azeitao waar ze onder andere meubelen, aardewerk, lampen en schilderijen verkoopt. In 2003 heeft ze het besluit genomen om workshops te organiseren aan huis.

Het eerste interview is met mevr. Aceira en vindt plaats bij haar thuis. De nevenactiviteit is ontstaan tijdens het bouwen van het oorspronkelijke woonhuis. Tijdens de bouw bleek het huis te klein te zijn en om die reden hebben ze daarna een groter huis gebouwd. Dit herhaalde zich een aantal keer en nu staan er 5 huizen op het perceel waarvan 4 worden verhuurd aan toeristen en 1 wordt gebruikt als woonhuis.

De belangrijkste reden voor het opstarten van de nevenactiviteit had te maken met de kosten van het onderhoud. De bouw van de huizen en het onderhoud daarvan is in handen van een klusjesman. Deze persoon wordt betaald met het inkomen dat verdiend wordt door de verhuur van de recreatiewoningen. Er wordt geen winst gemaakt en dat is volgens de respondent ook niet de opzet geweest van de nevenactiviteit. De gebouwen werden niet gebruikt door de familie zelf en daardoor is naar een oplossing gezocht om de woningen te gebruiken en te onderhouden op een financieel haalbare manier. Ze beschouwen de nevenactiviteit als een hobby en niet als een onderdeel van het inkomen. Uit het interview komt ook duidelijk naar voren dat ze beschouwd kunnen worden als "lifestyle entrepreneurs" (Markantoni, 2008). Het feit dat mevr. Aceira in het verleden architect was heeft wel een rol gespeeld, ze heeft de woningen namelijk allemaal zelf ontworpen.

Naast het feit dat de woningen niet gebruikt werden zijn er nog een aantal redenen voor het opstarten van de nevenactiviteit. De regio Arrabida heeft zich in de jaren '90 meer en meer geprofileerd als het uitgelezen gebied voor eco- en cultuurtoerisme. Op bijvoorbeeld de website allrural.com is te zien op welke plekken plattelandstoerisme in Portugal mogelijk is en het schiereiland van Arrabida speelt daarbij een voorname rol. De nevenactiviteit van de familie Aceira past daar goed bij aangezien de recreatiewoningen zich op grote afstand van elkaar bevinden, rustig gelegen zijn en over veel ruimte beschikken. In de nabije omgeving is geen andere woning te vinden en de toegang tot het schiereiland is optimaal. Het gebied staat daarnaast sinds 2004 op de UNESCO Werelderfgoed lijst (unesco.org). Dit heeft als direct gevolg dat de mogelijkheden tot economische exploitatie beperkt zijn. Zo is het maximaal aantal woningen op het perceel nu bereikt en zijn er ook beperkingen voor andere aanpassingen. Mevr. Howell geeft aan geen plannen te hebben om in de toekomst iets te veranderen.

De tweede respondent uit het gebied, dhr. Rivera, is zoals gezegd naast zijn werk als bijenhouder actief in de commerciële en toeristische sector. Het inkomen als bijenhouder is al lange tijd stabiel, maar de toekomstperspectieven zijn volgens de respondent niet heel goed. De vraag naar zijn honing wordt elk jaar iets kleiner en op termijn gaf hij aan dat het niet langer financieel haalbaar was om alleen honing te verkopen. *Wel geeft hij aan dat de nevenactiviteit, die duidelijk verbonden is aan de hoofdtaak, deels hobbymatig van opzet is. De oplossing voor het dalende inkomen is gezocht in het ontwikkelen van nieuwe producten op basis van honing. Deze producten bestonden in sommige gevallen al, maar dhr. Rivera heeft 7 jaar geleden besloten om te zoeken naar nieuwe mogelijkheden om zelf producten te ontwikkelen. Dit heeft geleid tot een veelvoud aan producten, waaronder verschillende oliën en crèmes.*

De plaatselijke markt in Azeitao, eens per twee weken, die veel bezocht wordt door toeristen, is voor hem de plek om zijn product te verkopen. *Hij geeft aan dat het met de tijd professioneler is geworden en op dit moment is het aandeel in het inkomen uit de nevenactiviteit ongeveer 15%. Dhr. Rivera geeft aan dat het inkomen op dit moment niet noodzakelijk is om financieel rond te komen en het nog steeds veelal hobbymatig is. Wel is hij zich er van bewust dat in de toekomst dit zou kunnen veranderen en om die reden is hij continu op zoek naar nieuwe producten. Veel van de producten zijn in de loop der jaren gekomen en gegaan, maar een paar producten zoals de*

Nevenactiviteiten op het Portugese platteland

crèmes en de oliën zijn gebleven. Hij geeft aan het prettig te vinden om te kijken naar de mogelijkheden om erachter te komen wat de beste opties zijn. Op die manier weet hij naar welke producten veel gevraagd wordt op het moment dat het inkomen uit de verkoop wel noodzakelijk wordt.

De derde respondent is mevr. Ferraz. Zij heeft een antiekwinkel in Azeitao waar ze onder andere meubelen, aardewerk, lampen en schilderijen verkoopt. In 2003 heeft ze het besluit genomen om workshops te organiseren aan huis. Deze workshops geeft ze enkele keren per maand afhankelijk van de vraag. Het thema van de workshops verschilt per keer, en varieert van het stofferen van stoelen, tot het restaureren van antieke meubels. *Mevr. Ferraz gaf aan de workshops te zijn begonnen om extra werk te hebben. Daarnaast wil ze een bijdrage leveren aan de lokale gemeenschap.* Het grootste gedeelte van de deelnemers komen uit de regio en is veelal 50 tot 70 jaren oud. *Haar inkomen uit de winkel was hoog genoeg en al jaren stabiel, dus de noodzaak voor een nevenactiviteit die voor meer inkomen zorgt, was er niet.* De workshops zorgen ook niet voor een inkomen, want de bijdrage die deelnemers betalen wordt uitgegeven aan materialen om mee te werken.

Figuur 6.1: Antiekwinkel in Azeitao

Bron: Robert Vos

Alle respondenten is gevraagd op welke manier de nevenactiviteit momenteel een rol speelt binnen het huishouden en wat de toekomstperspectieven van de nevenactiviteit zijn. Deze vragen zijn interessant om te bepalen wat de positie van de nevenactiviteit momenteel is en wat daar in de toekomst eventueel aan veranderd.

Mevr. Aceira gaf aan dat haar situatie sinds het begin van de nevenactiviteit vrijwel onveranderd is geweest. De toeristen komen echter wel in grotere getale naar de regio en dat zorgt voor meer naamsbekendheid. Doordat de mogelijkheden echter vrij beperkt zijn is er weinig veranderd in het aantal bezoekers, alleen de samenstelling is veranderd. Eerder kwamen veel van de bezoekers uit de regio en met name uit Lissabon, tegenwoordig komen veel bezoekers uit het buitenland en met name uit Engeland. Dit is volgens mevr. Aceira te danken aan het feit dat de mensen die langs komen, vrienden en bekenden informeren over de prettige tijd die ze gehad hebben. Het is een tamelijk exclusief landgoed, dus niet iedereen heeft de middelen om het te betalen. Hieronder is te zien hoe de huizen gesitueerd zijn.

Figuur 6.2: Landgoed van de familie Aceira

Figuur 6.3: Vakantiewoningen in Arrabida

(Bron: Robert Vos)

(Bron: Robert Vos)

De toekomst zal volgens mevr. Aceira niet voor veel verandering zorgen. Op het moment zijn de huizen in het hoogseizoen vrijwel altijd bezet. Het voor- en naseizoen is al jaren stabiel met een bezetting van ongeveer 50%. Daarnaast zijn er ook geen doelen voor de toekomst. Ze geeft aan zeer tevreden te zijn met de huidige gang van zaken en aangezien de inkomsten kostendekkend zijn geeft ze aan geen zorgen of plannen voor de toekomst te hebben.

Dhr. Rivera geeft aan veel mogelijkheden voor de toekomst te zien. Hij is wel enigszins onzeker over de vraag naar honing. Zijn kosten voor levensonderhoud zijn niet hoog aangezien hij klein woont en alleenstaand is, maar de honing is voor hem heel belangrijk. Hij is er in de loop der jaren achter gekomen dat er veel mogelijkheden zijn wat betreft de verkoop van andere producten en dat er nog veel onbenutte kansen zijn. De plaatselijke markt is voor dit moment nog voldoende. De markt past daarnaast goed in het beleid dat zich richt op regionale producten. Dit is een belangrijk deel van wat door Cloke & Bessiere (1993) wordt omschreven als de commodificatie van de rurale levensstijl. Doordat de regio ook steeds meer bekend staat als een bijzonder natuurgebied met veel zeldzame plantensoorten komen bezoekers van grotere afstanden naar Arrabida toe. Naast de natuur zorgen dorpen als Azeitao, met onder andere een grote wijnproducent, voor een aantrekkelijke dag uit. *Dhr. Rivera probeert daar op zijn manier optimaal van te profiteren.* Op dit moment is het inkomen uit de nevenactiviteit nog laag en niet beslist nodig, maar de mogelijkheden zijn er en hij maakt duidelijk dat het niet ondenkbaar is dat hij zich maar zal focussen op de ontwikkeling van nieuwe streekproducten om meer inkomen te krijgen.

Ten slotte geeft mevr. Ferraz aan zeer tevreden te zijn met de huidige situatie. *De winkel zorgt voor genoeg inkomen en de toekomst ziet er volgens haar stabiel uit.* De nevenactiviteit geeft haar de mogelijkheden met andere mensen te werken en ze iets te leren. 6 jaar na het begin vindt ze het jammer dat ze niet eerder is gestart met de workshops, want het is van grote waarde geworden voor haar sociale leven.

Samengevat is er een aantal opvallende zaken. Ten eerste zijn alle nevenactiviteiten op dit moment hobbymatig. Het aandeel in het inkomen is in één geval zeer beperkt en in de andere gevallen zelfs helemaal niet aanwezig. De inkomsten uit de nevenactiviteit zijn op dit moment dus ook niet noodzakelijk. Tijdens de diverse bezoeken aan het gebied werd ook snel duidelijk dat het om een zeer welvarende regio gaat met een soortgelijke bevolking. In de verschillende dorpen op het schiereiland van Arrabida staan veel luxe huizen en daarbuiten zijn de diverse eigendommen ook niet bescheiden. Verhuizen naar dit gebied is slechts mogelijk als er ruime financiële middelen zijn en in het interview met mevr. Aceira kwam dit ook naar voren.

Haar vriendenkring bestaat enkel uit advocaten, architecten en hoogleraren en ze maakt ook duidelijk dat wonen in dit gebied niet voor iedereen is weggelegd. Een bezoek is daarentegen wel mogelijk en daar probeert de lokale bevolking aan mee te werken.

Tijdens vergaderingen in het dorp, die alle respondenten met enige regelmaat bezoeken, worden de verschillende initiatieven besproken en vaak gesteund. Dat is terug te zien in de toegankelijkheid van het gebied. Er wordt veel georganiseerd, de voorlichting is goed en bovenal is de gastvrijheid ronduit goed te noemen. De onderzochte nevenactiviteiten in de regio zijn er niet om geld mee te verdienen, maar om het leven voor de mensen zelf beter en uitdagender te maken.

De verandering van het platteland is in dit gebied beperkt zichtbaar. Exploitatie van de bodem heeft in deze regio nooit centraal gestaan en de respondenten gaven dat ook aan. Een overgang naar een meer op consumptie gerichte lokale economie is dus niet zo vreemd. De regio is rijk en toeristen komen hierheen om van de natuur en de rust te genieten. Dit is al decennia lang het geval en dat verklaard wellicht ook de reacties van de respondenten.

6.3.2 ERICEIRA

De respondenten uit dit gebied zijn allemaal werkzaam in de visserij. Dhr. Simao, 52 jaar en middelbaar opgeleid. Dhr. Oliveira, 47 jaar en dhr. Pereira, 54 jaar zijn ook middelbaar opgeleid. Ze hebben alle drie het werk van hun vader overgenomen en dat is ook bij hun vader het geval.

De geschiedenis van de visserij is goed zichtbaar in elk aspect van de plaats. De kern van het dorp is erg klein en in alle straten wordt verwezen naar de band met de zee door muurschilderingen. De haven is klein en in de loop van de tijd een aantal keren uitgebreid, wat te zien is aan de manier van bouwen. Wat ook opvalt is de grootte van de vissersboten: veel boten zijn niet groter dan 8 tot 12 meter en hebben een beperkte capaciteit. In andere nabijgelegen plaatsen zijn havens te vinden met modernere voorzieningen en grotere schepen.

Het eerste interview, met dhr. Simao vond plaats in de haven. Hij woont met zijn vrouw en 2 kinderen in een klein huis buiten Ericeira en heeft veel grond tot zijn beschikking. *Hij gaf aan 14 jaar geleden begonnen te zijn met een bed- en breakfast om verschillende redenen. De belangrijkste reden was op dat moment de inkomstendaling in de visserij.* De mogelijkheden in Ericeira zijn beperkt en de concurrentie van andere havens heeft ervoor gezorgd dat het inkomen structureel afnam vanaf eind jaren '80. Naast de terugloop in de visserij kwam het toerisme in het gebied ook in opkomst. Het dorp groeide snel en de heuvels rondom Ericeira werden in hoog tempo gevuld met vakantiehuizen en appartementen. De plek is volgens dhr. Simao erg geliefd onder families die strand en zee zoeken zonder massaal gevulde stranden. Daarnaast zijn de golven aantrekkelijk voor surfers. Dit heeft ertoe geleid dat hij een kleine bed- en breakfast aan huis heeft opgezet met 2 appartementen voor maximaal 4 personen. Zijn vrouw was altijd al actief in de catering van onder andere het gemeentehuis en het was voor haar geen probleem om dit erbij te doen. De inkomsten waren meer dan welkom en in de loop der jaren is de bed- en breakfast uitgebreid tot 5 appartementen.

Momenteel is deze nevenactiviteit verantwoordelijk voor ongeveer 30% van het totale huishoudelijke inkomen en daarom van groot belang voor de familie Simao.

Dhr. Oliveira is ook visser van beroep en is 10 jaar geleden begonnen met zijn nevenactiviteit: sportvissen. De belangrijkste ontwikkeling, die ook in het interview met dhr. Simao voorkwam, komt ook in dit gesprek terug: de afnemende inkomsten in de visserij. De visserij is voor dhr. Oliveira het belangrijkste onderdeel van zijn leven.

Hij geeft daarnaast aan dat de overheid het kleine vissers niet gemakkelijk maakt. De regels worden vrijwel jaarlijks aangepast en zijn volgens dhr. Oliveira altijd in het nadeel van de kleine vissers. Zo worden subsidies gegeven voor investeringen die alleen te betalen zijn voor grotere havens met grotere capaciteit. Alles wordt in Ericeira lokaal en op relatief kleine schaal verwerkt, met een hogere prijs als gevolg. Zowel de lokale als de landelijke overheid bieden volgens dhr. Oliveira geen mogelijkheden om in aanmerking te komen voor subsidies. *Om die reden is hij 10 jaar geleden begonnen met de verhuur van zijn boot aan sportvissers.* Hij gaat zelf mee als kapitein en heeft alle materialen die nodig zijn voor zeevissen tot zijn beschikking. Het begon met een paar dagen per maand en al gauw bleek dat het een winstgevende activiteit was. *In de afgelopen 10 jaar is het uitgegroeid tot een nevenactiviteit die verantwoordelijk is voor ongeveer 40% van het totale huishoudelijke inkomen.* Hij vaart gemiddeld 2x per week uit met ongeveer 10 mensen aan boord en dat levert hem vele malen meer op dan de visserij. Hij geeft aan dat veel vissers in de regio met een relatief klein schip momenteel problemen hebben om te overleven. De grotere havens in de regio spelen een steeds grotere rol en het prijsverschil wordt steeds groter. “Ericeira mag van geluk spreken dat het toerisme hier volop bloeit, want anders was het waarschijnlijk compleet verlaten”. Volgens dhr. Oliveira is het niet alleen de visserij die problemen heeft en is steeds vaker zichtbaar dat de omgeving op een andere manier moet worden uitgebuit om genoeg geld te verdienen. Het toerisme is daarvan het grote voorbeeld. Het dorp van nu is niet te vergelijken met 10 jaar geleden en bijna verdubbelt van inwonertal. Het hele jaar door zijn er toeristen te vinden die niet naar de Algarve of de Taagvallei gaan, maar de rust opzoeken en in Ericeira belanden. *Hij is onzeker over de toekomst en hoopt dat de overheid maatregelen neemt om te voorkomen dat de visserij in Ericeira helemaal verdwijnt.*

Figuur 6.4: De haven van Ericeira

(Bron: Robert Vos)

De derde respondent, dhr. Pereira heeft wat betreft de motivatie om een nevenactiviteit te beginnen een verhaal dat voor een groot deel overeen komt met de andere twee respondenten. Hij is, net zoals een groot deel van de families in het oude gedeelte van Ericeira, opgegroeid met de visserij.

Met de afname van de inkomsten uit de visserij is ook hij deels in de toeristische sector terechtgekomen. 11 jaar geleden is hij begonnen met de bouw van een accommodatie aan huis om groepen te kunnen ontvangen. Dit is een soort kampeerboerderij geworden met alle nodige voorzieningen. De gasten van de boerderij zijn verschillend, uiteenlopend van scholen tot bedrijven. De boerderij is op te delen in 4 verschillende ruimtes met elk eigen sanitair en in totaal kunnen er 40 mensen tegelijk overnachten. Hij is in 1998 begonnen en heeft gekeken naar de mogelijkheden die er toen al waren in de omgeving. Hij heeft besloten ermee te beginnen omdat een soortgelijke onderneming nog niet bestond. De eerste jaren was het financieel gezien niet haalbaar, maar sinds 5 jaar gaat het ieder jaar iets beter.

Momenteel is de nevenactiviteit goed voor ongeveer 25% van het totale huishoudelijke inkomen en dat is in de afgelopen 5 jaar met 10% gestegen. Hij geeft aan zeer tevreden te zijn met zijn keuze. Het grote voordeel is volgens hem dat de gasten zichzelf volledig redden. Alle faciliteiten zijn aanwezig, waaronder een grote keuken en een eetruimte en hij heeft er geen omkijken naar. Hij kan zo wel elke dag de zee op om te vissen en dat is voor hem heel belangrijk. Hij maakt ook duidelijk dat het voor hem ondenkbaar is om niet te vissen. De steun van de overheid die hij krijgt is minimaal. Hij krijgt een kleine bijdrage voor onderhoudskosten. De schepen zijn dusdanig klein dat ze alleen in de zomermaanden kunnen varen. Van oktober tot maart liggen de schepen op de wal, omdat ze niet bestand zijn tegen de hoge golven. De inkomsten uit de visserij in de overige maanden waren altijd voldoende, maar deze worden elk jaar lager en samen met de toenemende kosten voor onderhoud en reparatie is het niet langer haalbaar om alleen te vissen.

Deze 3 ondernemers zijn niet heel positief over de toekomst. Over de financiën maakt geen van allen zich echt druk, maar de slechte situatie in de visserij stemt de 3 vissers somber. De nevenactiviteit geeft ze nu de mogelijkheid om door te gaan met vissen en ze geven allemaal aan dat de situatie op relatief korte termijn zal omdraaien. De visserij komt op dat moment op de tweede plek en moet betaald worden met de inkomsten uit de andere activiteiten. Ook de toekomstige generaties kunnen op die manier dit bestaan erven en zullen begrijpen hoe het is om visser te zijn.

Hun reactie op mijn vraag of ze over 10 jaar nog op dezelfde manier zullen leven, zorgt zelfs voor irritatie. De teleurstelling in de lokale overheid is groot. Het dorp is gebouwd op visserij en daar dreigt aan einde aan te komen. Dhr. Simao legt uit dat het voor hem onbegrijpelijk is dat ze dit laten gebeuren.

Op verschillende manieren is hulp gevraagd, maar het antwoord was volgens dhr. Pereira altijd hetzelfde: "Sorry, maar we moeten met onze tijd mee en de toekomst van deze regio ligt niet in de visserij". Dit is voor alle mannen een niet te begrijpen antwoord. De toekomst van de visserij ligt in hun eigen handen en door het zoeken naar nieuwe mogelijkheden om geld te verdienen doen ze een poging om de visserij in stand te houden.

Figuur 6.5: Vissers in Ericeira: spoedig verleden tijd?

Bron: Robert Vos

De visserij, een onderdeel van de primaire sector, is in verval in deze regio. De daling in inkomsten en de nieuwe mogelijkheden in bijvoorbeeld de toeristische sector hebben geleid tot een ommekeer. De 3 respondenten, allemaal werkzaam in de visserij, konden er niet langer van leven en hebben zich aangepast aan de nieuwe situatie. Daaruit blijkt dat ook deze sector onderhevig is aan grootschalige veranderingen zoals modernisering, schaalvergroting en globalisering. De omslag van productie naar consumptie, een belangrijk onderdeel van de rurale transitie, is hier dan ook goed zichtbaar.

6.3.3 CORUCHE

In de regio Coruche hebben in totaal 7 interviews plaatsgevonden. De respondenten in het gebied hebben veelal een verschillende achtergrond en zijn ook werkzaam in diverse sectoren. De nevenactiviteiten hebben in sommige gevallen wel een overeenkomst. Dit als gevolg van doorverwijzingen aan de hand van eerdere interviews.

Het eerste interview vond plaats in het gemeentehuis van Coruche met dhr. Maia. Deze 36-jarige ambtenaar van de gemeente Coruche houdt zich bezig met het opstellen van ontwikkelingsbeleid in de regio. Hij is 11 jaar geleden begonnen met het vervaardigen van een typisch Portugese kunstvorm, de azulejos. Dit zijn handgemaakte tegels in veelal blauw en wit. Deze tegels komen vaak terug op gevels van huizen, in keukens en op straat. Hij is hiermee begonnen als hobbyist en geeft momenteel cursussen aan anderen die het willen leren. Ook krijgt hij steeds vaker grotere opdrachten van andere plaatsen om bijvoorbeeld het wapen van een korps of dorp op een tegel te schilderen. Op onderstaande afbeelding is daarvan een voorbeeld te zien.

Figuur 6.6: Azulejos in Coruche

Bron: Robert Vos

Zoals gezegd is het begonnen uit interesse voor de ambacht en vervolgens uitgegroeid tot een meer beroepsmatige bezigheid. Financieel gezien is het niet heel interessant volgens dhr. Maia en dat is volgens hem ook niet nodig, want zijn baan bij de gemeente is voldoende om van rond te komen. Hij is alleenstaand en heeft geen kinderen, dus zijn kosten voor levensonderhoud zijn relatief laag.

Momenteel zorgen de cursussen ervoor dat hij een klein bedrag per maand extra verdient, ongeveer 5% van zijn totale inkomen. Dat investeert hij vervolgens in nieuwe materialen, want veel opdrachten doet hij tegen kostprijs.

Paolo Alves is de volgende persoon die is geïnterviewd en ook hij is werkzaam bij de gemeente Coruche en wel als belastinginspecteur. Hij is 50 jaar en 6 jaar geleden heeft hij een stichting opgericht die ervoor zorgt dat kunstenaars, die een bepaalde traditionele specialiteit hebben, subsidies kunnen krijgen. Hijzelf was al langere tijd schilder en maker van azulejos, maar dit was een kostbare hobby vanwege de dure materialen. De tegels zijn speciaal en ook de verf is van hoge kwaliteit. De stichting gaf hem toegang tot de fondsen van het *leader+ programma* en sindsdien hebben velen zich bij de stichting, genaamd Fundacao Colarte, aangesloten.

De manier waarop dhr. Alves de kunst benadert is zeer professioneel. Hij ziet het niet als een hobby, maar als een manier om de cultuurhistorische waarde van de regio in stand te houden. Al generaties lang worden de azulejos hier gemaakt en dit is voor hem zeer belangrijk. *Financieel voordeel is niet belangrijk voor dhr. Fatela en hij verdient op jaarbasis ongeveer 5% van zijn inkomen met de verkoop van schilderijen en azulejos, maar voor de stichting zijn de subsidies wel onmisbaar.*

Ook mevr. Texeira bevindt zich met haar nevenactiviteit als beeldhouster in de sector kunst. Ze is 48 jaar en werkt ook als ambtenaar voor de gemeente Coruche. Met beeldhouwen is ze 13 jaar geleden gestart. Haar toenmalige man was beeldhouder en kwam te overlijden. Ze heeft toen besloten om zijn atelier te behouden en zich meer in het vak te verdiepen. Momenteel maakt ze ongeveer 5 beelden per jaar en deze worden vanuit huis verkocht. Een paar keer per jaar organiseert ze een expositie waar de werken te zien zijn. *De belangrijkste reden om hiermee te beginnen ligt bij het overlijden van haar man.* Hij was professioneel kunstenaar en ze is zich zoals gezegd na zijn dood gaan verdiepen in de techniek. *Ze heeft een goede baan als ambtenaar en is financieel niet afhankelijk van het beeldhouwen.* De prijs van de werken is hoog, maar meer wilde ze niet zeggen. *Wel liet ze weten zo'n 10% van haar jaarinkomen ermee te verdienen.* Op de vraag of ze het inkomen uit de nevenactiviteit ook nodig had antwoordde ze negatief: " ik zie het als ontspanning en het geld dat ik ermee verdien is slechts een leuke bijkomstigheid".

In de omgeving van Coruche zijn ook een aantal wijnboerderijen te vinden. Ze zijn kleinschalig en in veel gevallen is de vaak grote hoeveelheid grond al vele generaties in handen van de familie. Ik ben zodoende terechtgekomen bij mevr. Martins. Zij en haar familie produceren kleine hoeveelheden rode wijn die in sommige gevallen wordt geëxporteerd. Deze regio staat bekend om hoge kwaliteitswijnen en de regio heeft al verschillende keren prijzen gewonnen. De wijnboerderij van de familie Ferreira is al generaties lang in handen van de familie en naast de wijnbouw zijn ze 10 jaar geleden begonnen met het geven van tours en voorlichtingen.

De belangrijkste reden voor haar om hiermee te beginnen is dat ze op deze manier de toekomst van de wijngaard kan garanderen. De familie is zeer welvarend en heeft het geld niet perse nodig. De hoeveelheid wijn die op jaarbasis geproduceerd wordt is beperkt, en levert daarom geen belangrijke bijdrage aan het totale inkomen. De wijntours met proeverijen en voorlichting zijn voor mevr. Ferreira een leuke manier om met de wijngaard bezig te zijn. Haar man zorgt voor het inkomen en zij houdt zich alleen bezig met het huishouden. De tours die in de weekenden verzorgd worden zorgen daarnaast voor extra verkoop, want vrijwel iedere bezoeker neemt na afloop een aantal flessen wijn mee. *De extra inkomsten zijn volgens haar niet noodzakelijk en dat blijkt ook wel uit het landgoed.*

Via mevr. Martins kom ik terecht bij mevr. Mendes. Ze heeft dezelfde nevenactiviteit als haar, maar bevindt zich in een andere situatie. Zij en haar man hebben het land ongeveer 20 jaar geleden gekocht en zijn daarna begonnen met de productie van wijn op kleine schaal, mede met het doel dit te verkopen. Haar man werkt in Lissabon en zij zelf is invaller als leerkracht op basisscholen. Invallen gebeurt maar een enkele keer per maand en de wijngaard is een leuk tijdverdrijf. Tijdens het opzetten ongeveer 15 jaar geleden hebben ze gekeken naar subsidiemogelijkheden. Dat was mogelijk, maar de voorwaarden waren uitgebreid en zeer

streng. De wijn die ze produceren valt onder een categorie die slechts in een aantal gebieden in Portugal voorkomt en wordt daarom beschermd. Nadeel van de subsidieregelingen zijn de vele eisen waaraan moet worden voldaan. Aangezien de regels vaak veranderen hebben ze besloten om een andere manier te zoeken om de wijngaard te onderhouden. *Het inkomen van haar man is in principe voldoende, maar de optie om zelf voor extra inkomen te zorgen zorgt volgens mevr. Teixeira voor meer voldoening. Om die reden is ze ook gestart met het geven van tours en proeverijen. Het geld van subsidies is niet langer nodig en daarnaast hoeft ze niet meer aan de strenge eisen om subsidie te ontvangen te voldoen.*

De eerdere interviews met ambtenaren leidden tot een interview met Antonio Gomez. Hij is 46 jaar oud en werkt voor het grafische informatiecentrum van de gemeente. Hij is 6 jaar geleden een nevenactiviteit begonnen naar aanleiding van zijn functie bij de gemeente. Hij is daar namelijk verantwoordelijk voor het vervaardigen van topografische kaarten. Dat heeft ertoe geleid dat hij is begonnen als freelance grafisch ontwerper. *Hij geeft aan dat hij daardoor zijn creativiteit kwijt kon en zijn kennis goed kon gebruiken. Meer voldoening en plezier in zijn leven zijn ook de belangrijkste redenen geweest om ermee te beginnen en dat is nog steeds een belangrijke drijfveer. Financieel gezien levert de nevenactiviteit weinig op en maandelijks gaat het om ongeveer 10% van zijn inkomen. Het inkomen uit zijn baan bij de gemeente is meer dan voldoende om hem en zijn gezin te onderhouden aangezien zijn vrouw ook parttime werkt. Hij heeft van zijn hobby zijn werk gemaakt en is daarover zeer tevreden. Het is volgens hem nooit de intentie geweest om er geld mee te verdienen, maar doordat hij steeds professioneler werkt en meer vakmensen leert kennen wordt het voor hem ook financieel interessanter. Passie is zijn belangrijkste drijfveer en dat wil hij graag zo houden. Wederom is het financiële aspect wel aanwezig, maar ondergeschikt aan het feit dat de nevenactiviteit voor meer voldoening en plezier zorgt.*

Tot slot heb ik Fransisco Oliveira geïnterviewd. Hij woont op het platteland in de buurt van Coruche en is werkzaam in de bouw. Hij is alleenstaand en heeft daarnaast een nevenactiviteit aan huis. Zijn erf grenst aan dat van een boer en in 1997 heeft hij besloten een deel van dat erf te huren met als doel er water in te laten staan. Hij betaalt daarvoor de opbrengst die de boer normaal zou hebben. Het kunstmatige meer dient sinds 2002 als een professionele waterskibaan. Na de aanleg bleek al snel dat de omstandigheden uitzonderlijk goed waren om te oefenen en de inmiddels opgerichte waterskivereniging groeide snel. Tegenwoordig is de baan 3 dagen per week geopend en komen professionals vanuit heel Portugal naar Coruche om te oefenen. De boer heeft inmiddels een paar blokhutten geplaatst zodat overnachten tegenwoordig ook mogelijk is.

De nevenactiviteit begon kleinschalig, maar volgens dhr. Oliveira is het binnen enkele jaren fulltime geopend en zal hij een volledig inkomen met de baan kunnen verdienen. Het aantal bezoekers groeit sinds 2002 nog steeds en inmiddels hebben meer dan 3000 mensen de baan bezocht. Hij zegt dat dit nooit de bedoeling is geweest, maar is zeer tevreden met de huidige situatie. Zijn baan in de bouw heeft hij nog, maar volgens hem zal dat op korte termijn afgelopen zijn. *Op het moment dat het financieel mogelijk is om van de baan te leven zal hij dat doen.* Deze nevenactiviteit is uitzonderlijk te noemen en moeilijk te vergelijken met de andere gevallen.

Wat betreft de toekomst en de doelstellingen die de respondenten met de nevenactiviteit hebben zijn de verschillen in Coruche niet groot. *Met uitzondering van de dhr. Oliveira en mevr. Mendes zijn alle nevenactiviteiten ontstaan vanuit een niet-financiële ambitie.* De huidige baan en de manier van leven die daarbij hoort zorgde niet voor voldoende genoegdoening en de nevenactiviteit vult dat aan. *De behoefte om naast het gewone werk bezig te zijn op een andere manier was voor veel respondenten de drijfveer en de financiële kant speelde daarbij geen rol.* Het geld dat wordt verdiend is volgens 5 van de 7 respondenten onbelangrijk en ook niet het doel

geweest. Coruche is een hechte en welvarende gemeenschap. Ook de observaties maken duidelijk dat de nevenactiviteiten niet zijn ontstaan uit geldnood. Alle respondenten rijden in luxe auto's en hebben mooie huizen. Armoede is in deze regio niet te vinden of goed verborgen. Dat verklaart ook sector waarin veel nevenactiviteiten te vinden zijn: kunst. Dit is niet een sector waar door amateurs veel geld in valt te verdienen.

De regio laat zien dat het platteland ook heel welvarend kan zijn. De primaire sector lijkt hier nooit echt een belangrijke rol te hebben gespeeld en dat verklaard wellicht ook de uitkomsten van de interviews. Een gemeenschap waarin de landbouw centraal staat is dit in de nabije geschiedenis niet geweest, want de inkomens zijn afkomstig uit andere sectoren.

Figuur 6.7: Indruk van Coruche

Bron: Cida Garcia

6.3.4 LEIRIA

In het gebied ten zuiden van de stad Leiria heb ik 5 mensen kunnen interviewen. Ze wonen allemaal op het platteland en gemiddeld op 30 tot 40 kilometer van Leiria. Op 1 na zijn alle respondenten actief in de toeristische sector. Slechts 1 nevenactiviteit bevindt zich in een andere sector, namelijk handel.

Dhr. Jorge was de eerste respondent in de regio en heeft een kleine camping als nevenactiviteit. Hij woont al zijn hele leven dezelfde plaats en heeft als leraar op een kleine basisschool een matig inkomen. *"In de loop der jaren is het toerisme in deze regio langzaam gegroeid. Ik ben in 1996 verhuisd naar een huis met meer grond en heb een jaar later mijn mini camping geopend."* Het is een klein grasveld zonder faciliteiten en biedt plaats aan ongeveer 15 caravans. Hij geeft aan veel bezoekers voor een nacht te hebben die op doorreis zijn naar het zuiden. De enige reclame is een bord langs de weg. *"In de zomermaanden is het gemakkelijk bijverdienen."* Een overnachting is goedkoop: auto en caravan kosten samen 15 euro. Hij is gedurende het hoogseizoen vrijwel elke dag bezet door een aantal caravans.

Nevenactiviteiten op het Portugese platteland

“Mensen komen van eind mei tot eind augustus naar Portugal. Vooral Nederlanders en Fransen zie ik hier vaak”. *In totaal is de camping goed voor 30% van zijn jaarinkomen. De camping is belangrijk voor zijn inkomen, want het leraarschap is in Portugal een slecht betaalde baan. Het geld uit de camping is nodig om alles te kunnen betalen.*

Naar aanleiding van het gesprek met dhr. Jorge kom ik vervolgens uit bij mevr. Franco. Zij is fulltime lerares op een kleine basisschool. Ze werkt en woont inmiddels 10 jaar in het gebied en is 8 jaar geleden begonnen met het schilderen van portretten en stillevens. Het inkomen als lerares op de school is minimaal en niet genoeg om van rond te komen. *Ze heeft de kunstacademie gevolgd, maar niet afgemaakt en is 8 jaar geleden met haar nevenactiviteit.* Het hele jaar door heeft ze een kleine ruimte bij haar huis ingericht als expositieruimte en geregeld wordt er een schilderij verkocht. *Op jaarbasis verdient ze tussen de 10% en 15% van haar totale inkomen met de schilderijen en ze geeft aan dit ook nodig te hebben.*

Via een plaatselijke stichting wordt haar werk op andere locaties gepromoot en dat heeft ertoe geleid dat ze ook op andere locaties opdrachten heeft gekregen. *Ze is de eerste in de regio die de nevenactiviteit is begonnen met als belangrijkste reden; het verhogen van haar inkomen.* Ze geeft daarnaast aan dat het een heel belangrijk deel van haar leven is geworden, want ze is een manier om haar creativiteit te uiten.

Haar vader was schilder en zij heeft het van hem overgenomen. Het lage inkomen als lerares speelde echter wel de belangrijkste rol om meer professioneel en vooral commercieel bezig te gaan met kunst. *Dit is het eerste interview in deze regio waarbij duidelijk wordt dat de nevenactiviteit zorgt voor een substantiële toevoeging aan het inkomen.*

Dhr. Augusto is de derde respondent in het gebied en hij is eigenaar van een café. Hij heeft het café 20 jaar geleden van zijn vader overgenomen. Bij het café is een kleine winkel waarin hij en zijn vrouw streekeigen producten verkoopt. Dit varieert van drank tot aardewerk. *Zijn vrouw is er 5 jaar geleden mee begonnen en volgens dhr. Augusto was dat puur omdat ze het leuk vond er iets bij te doen.* De inkomsten uit het café zijn ruim voldoende om van te leven, mede omdat het huishouden uit 2 personen bestaat. Maandelijks zijn er tal van activiteiten in het café, waaronder een biljart- en darttoernooi. *De nevenactiviteit is dus niet ontstaan uit geldnood.* Samen met zijn vrouw is hij elke dag in het café en door de kleine winkel heeft ook zijn vrouw een eigen plek. “Mijn vrouw vind het prettig om een eigen plek in de zaak te hebben en op deze manier kan ze doen wat ze zelf wil”.

Deze regio biedt ook veel mogelijkheden voor outdoor sporten en Maria Veron heeft een nevenactiviteit die zich daarmee bezig houdt. Ze is 43 en verpleegkundige in Leiria. Daarnaast organiseert ze outdoor activiteiten in de omgeving, voor bijvoorbeeld scholen, bedrijven of groepen vrienden. *Ze is hier 10 jaar geleden mee begonnen en sindsdien gaat het elk jaar iets beter. De belangrijkste reden om hiermee te starten was het toenmalige inkomen.* Na de middelbare school is ze direct aan het werk gegaan. Het inkomen in het ziekenhuis is erg laag en aangezien ze gescheiden is en 2 kinderen in huis heeft is ze gaan kijken naar de mogelijkheden. Veel ruimte heeft ze niet, dus ze is samen met 2 bekenden de outdoor activiteiten begonnen. *Momenteel is bijna de helft van haar inkomen afkomstig uit de nevenactiviteit wat laat zien de het belang ervan groot is.* “Zonder deze activiteiten zouden wij hier niet kunnen wonen en zag het leven er een stuk minder rooskleurig uit.” De nevenactiviteit is voor haar in de loop der jaren steeds belangrijker geworden. “De eerste 5 jaren was het inkomen minimaal, omdat we nieuw en onbekend waren.” Momenteel zijn scholen de belangrijkste klant. “Minstens 5x per maand krijgen we een klas op bezoek”. Hier is duidelijk zichtbaar dat de nevenactiviteit een grote rol speelt in zowel de welvaart als het welzijn van de familie.

Elisabeth Gloria, 35 jaar en medewerker in een koffiezaak in de plaats A-do-Barbas heeft ook de keuze gemaakt om een nevenactiviteit te starten. Na de middelbare school is ze begonnen aan een vervolgopleiding in de detailhandel, maar heeft die opleiding niet voltooid. Tijdens haar studie was ze werkzaam in een koffiezaak en daar werkt ze momenteel nog steeds. Naast de parttime baan heeft ze een kleine winkel aan huis voor de verkoop van kinderkleding. Ze koopt kleding in via internet en verkoopt dit zowel aan huis als via het internet. 10 jaar geleden is ze hier samen met een kennis mee begonnen en sinds een aantal jaren doet ze het zelfstandig. *Ze is alleenstaand en heeft geen kinderen, maar het inkomen is voor haar onvoldoende. De mogelijkheden in de regio voor een betere baan zonder een vervolgopleiding zijn klein en ze heeft niet meer de motivatie om aan een nieuwe opleiding te beginnen. “Deze regio is dunbevolkt en voor een betere baan zou ik naar Leiria of een andere grote plaats moeten verhuizen”.*

Door het inkomen uit de nevenactiviteit hoeft ze niet te verhuizen en is haar inkomen wel verhoogd. Sinds een aantal jaren is de opbrengst uit de kledingwinkel ongeveer 30% van haar totale jaarinkomen. Dit percentage is hoog en ze geeft aan dat het belang van de winkel voor haar groot is. Het zorgt niet alleen voor een betere financiële situatie, ook haar leven is erdoor veranderd. “Met het geld dat ik verdien kan ik mezelf meer permitteren en heb ik een beter leven”. Ze is niet van plan om haar baan in de koffiezaak stop te zetten, want die is belangrijk voor haar sociale leven. “Als ik daar zou stoppen, mis ik het contact met de mensen en ben ik vaker alleen”. De combinatie van een klein bedrijf aan huis en de andere baan zijn dus niet alleen van financiële betekenis, maar ook van invloed op haar welzijn.

In 4 van de 5 interviews kwam duidelijk naar voren wat de plannen voor de toekomst zijn: groeien. Behalve dhr. Augusto was iedere respondent enthousiast over de ontwikkelingen van de nevenactiviteit en over de toekomstperspectieven. *De nevenactiviteit speelde een steeds grotere rol in hun leven en dat beviel zeer goed. Niet alleen het groeiende inkomen, ook het feit dat ze eigen baas zijn is daarbij van belang. Iedere respondent gebruikte de woorden vrijheid en onafhankelijk en dat geeft aan dat deze factoren een belangrijk onderdeel van het ondernemerschap uitmaken.*

De resultaten uit deze regio laten zien dat bewoners veel mogelijkheden zoeken om hun inkomen te verhogen. De manier waarop dat gebeurt verschilt van persoon tot persoon, maar duidelijk is dat deze respondenten de uitdaging aangaan om een beter leven te leiden in minder onzekerheid. Het platteland biedt voldoende mogelijkheden en hier blijkt dat er kansen zijn voor iedereen als er hard voor wordt gewerkt.

6.4 GECOMBINEERDE RESULTATEN

In dit hoofdstuk zijn de verschillende uitkomsten van de interviews gepresenteerd. Daaruit kwamen een aantal belangrijke zaken naar voren die samen een antwoord moeten geven op de vraag welke individuele motieven een rol spelen bij het starten van een nevenactiviteit. Daarnaast wordt gekeken of daarin regionale verschillen bestaan.

De individuele motieven verschillen van persoon tot persoon, maar toch kan er een aantal belangrijke aspecten worden onderscheiden. De huidige baan speelt wellicht de belangrijkste rol. Vrijwel iedere respondent is begonnen met een nevenactiviteit uit ontevredenheid over de normale baan. De ene keer ging het daarbij om voldoening en de andere keer had het een financiële oorzaak. Een deel van de respondenten maakte duidelijk dat de nevenactiviteit voor meer voldoening en plezier zorgde. Het was in dat geval wellicht meer een semiprofessionele hobby die ook voor inkomen zorgde. De nevenactiviteit zorgde in dat geval voor meer plezier en trots waardoor de respondenten gelukkiger waren dan voorheen. Door bijvoorbeeld actief te zijn in de kunst kregen respondenten meer plezier in het leven en verbeterde de levenskwaliteit.

Aan de andere kant was er vaak de noodzaak voor meer inkomsten. Het hoofdkomen was in de loop der jaren verminderd en de nevenactiviteit bood de mogelijkheid om daar wat aan te doen. Soms was er helemaal geen sprake van vermindering van inkomen, maar van een structureel laag inkomen. Het opstarten van een nevenactiviteit kon de financiële situatie verbeteren en dat bleek in enkele gevallen een heel goede investering. Het belang van de nevenactiviteit was in die gevallen ook groot, want de financiële bijdrage aan het hoofdkomen bedroeg in die gevallen minimaal 25%.

In het onderzoek is onderscheid gemaakt tussen 4 gebieden. Deze gebieden zijn allemaal verschillend, maar toch zijn er enkele verbanden zichtbaar. Daarbij moet een verdeling gemaakt worden tussen enerzijds Ericeira en Leiria en Coruche en Park Natural Arrabida anderzijds. De eerstgenoemde gebieden kenmerken zich door een relatief laag inkomen en dat komt duidelijk terug in de uitkomsten van de interviews. In deze gebieden was de belangrijkste reden voor het opstarten van de nevenactiviteit in 7 van de 8 gevallen de financiële situatie. In Ericeira was de terugloop in de visserij daarvoor van grote invloed en in Leiria was het lage inkomen uit het hoofdkomen de reden. De nevenactiviteit is sinds de start in vrijwel alle gevallen gegroeid qua omvang en omzet. Het belang is daarmee groter geworden en kijkend naar de toekomst zal dat volgens de respondenten niet anders zijn. De noodzaak om op zoek te gaan naar andere inkomstenbronnen was groot en de nevenactiviteit is in vrijwel alle gevallen verantwoordelijk geweest voor een belangrijke toevoeging voor zowel het welzijn als de welvaart.

De nevenactiviteiten in de regio's Coruche en Park Natural Arrabida aan de andere kant kennen een andere aard. In de meeste gevallen is de nevenactiviteit gestart om meer voldoening en plezier in het leven te krijgen en speelde de financiële situatie geen rol. Daarbij is van belang dat het hoofdkomen voldoende was om goed van te leven. Veel van de respondenten in deze regio's gaven aan de nevenactiviteit ook zorgt voor ontspanning en geluk. Het gaat daarbij dus om meer emotionele waarde in plaats van financiële waarde.

Het onderscheid dat in hoofdstuk 4 gemaakt is tussen de economische ondernemer en de lifestyle ondernemer komt dus duidelijk in de resultaten naar voren. De motivatie om een nevenactiviteit te beginnen verschilt per persoon en ook de gevolgen, zowel financieel als emotioneel zijn per persoon anders. In de motivatie zijn overeenkomsten tussen de typen ondernemers te vinden, maar er zijn wel degelijk overeenkomsten. Iedere ondernemer die bij dit onderzoek betrokken is geweest was zeer tevreden met de keuze om een nevenactiviteit te starten. De redenen lagen ver uiteen, maar de gevolgen waren op veel vlakken overeenkomstig: een gelukkiger leven met meer plezier en voldoening. De financiële toevoeging is voor de een

onmisbaar en voor de ander slechts mooi meegenomen, maar stuk voor stuk zijn de respondenten wel degelijk echte ondernemers.

Wat zeggen deze resultaten over de plattelandsontwikkeling in de gebieden? Wordt de afhankelijkheid van nieuwe economische activiteiten groter? Het model van Rostow kent 5 fasen met massaconsumptie als slotfase. Deze fase duidt op de maximale productie door het gebruik van de meeste moderne middelen om op die manier de grond zo winstgevend mogelijk te maken. Is dit model nog van toepassing voor “het nieuwe platteland”? Moet de massaconsumptie uit het model van Rostow wellicht anders gedefinieerd worden? Het ene gebied is historisch gezien meer afhankelijk van landbouw dan het andere en dat lijkt hier een belangrijke rol te spelen. De regio's Ericeira en Leiria zijn van oudsher in grote mate afhankelijk geweest van de landbouw. Juist die regio's kenmerken zich door nevenactiviteiten met een duidelijk financiële insteek. De andere regio's Arrabida en Coruche zijn van oudsher in mindere mate afhankelijk van opbrengsten uit de landbouw. Ondernemers van nevenactiviteiten in die regio's geven aan meer plezier en voldoening uit het leven te willen halen. Dat verschil in afhankelijkheid speelt ook een rol bij de overstap van de landbouw als economische motor naar nieuwe sectoren, zoals de dienstensector. Nevenactiviteiten zijn in diverse gebieden zichtbaar en bevinden die ook nog eens vaak in overeenkomstige sector. De motivatie van de ondernemer is echter per gebied zeer verschillend en daaruit blijkt dat de rurale transitie, of de overstap van de laatste fase van het model van Rostow naar een nieuwe manier van massaconsumptie, ruimtelijk gezien een zeer verschillende uitwerking heeft.

HOOFDSTUK 7: HET DYNAMISCHE PLATTELAND IN TRANSITIE

7.1 INLEIDING

Dit hoofdstuk zal de conclusies van de voorgaande hoofdstukken met elkaar verbinden om antwoord te geven op de hoofdvraag:

In hoeverre bestaat er een verband tussen algemene veranderingen op het platteland en de ontwikkeling van nevenactiviteiten?

Om antwoord te geven op die vraag zullen de deelvragen worden beantwoord, zoals die opgesteld zijn in hoofdstuk 1.

7.2 BEANTWOORDING VAN DE DEELVRAGEN

Wat zijn de kenmerken van de rurale transitie en wat zijn daarvan de gevolgen voor het platteland?

De rurale transitie zoals die in hoofdstuk 2 is besproken leidde tot een aantal inzichten. Het platteland in veel ontwikkelde landen is door de opkomst van de industrialisatie en de mechanisatie in de landbouw, mede als gevolg van een toenemende globalisering, veranderd. Globalisering maakte het mogelijk dat kennis wereldwijd gedeeld en verspreid kon worden en de economische mogelijkheden, ook voor de landbouw, werden daardoor groter. Mechanisatie binnen de landbouw speelde daarin een belangrijke rol. Door arbeid te vervangen door kapitaal steeg de omzet per eenheid en dat heeft gezorgd voor een ommekeer in veel plattelandsgebieden. De landbouw als sector had nog steeds een groot belang in de rurale economie, maar de werkgelegenheid ging daarmee achteruit. De urbanisatie in veel landen is dan ook fors gestegen na de industrialisatie. Daar was de kans op een baan immers het grootst.

De transitie laat naast een economische ook een belangrijke cultureel-maatschappelijke verschuiving zien. Door de stijgende mobiliteit en de groeiende onderlinge verbondenheid tussen stedelijke en plattelandsgebieden veranderde de gemeenschap op het platteland. De plaatselijke ondernemers moesten concurreren met grootschalige winkelcentra en dat werd de meeste ondernemers fataal. De bevolking op het platteland had nu de mogelijkheid om naar de stad te trekken en daarmee veranderden ook de normen en waarden, die van oudsher voor de stad en het platteland verschillend zijn, maar door de invloed van stad op platteland en andersom zijn die verhoudingen veranderd.

De inrichting van gebieden veranderde zoals gezegd ook. Een veranderende bevolkingssamenstelling, met toenemende vergrijzing en wegtrekkende jongeren, heeft ook gevolgen voor de fysieke inrichting. Steden breiden uit, gaan in sommige gebieden zelfs langzaam over in plattelandsgebieden. Andersom gebeurt hetzelfde; plattelandsgebieden verweven langzaam met stedelijk gebied. Andere plattelandsgebieden worden soms vergeten en missen de fysieke connectie met de stad.

Plattelandsgebieden hebben zich op sommige plekken aangepast aan die nieuwe rol en op andere plekken is die aanpassing nog in volle gang. De landbouwproductie is nog steeds van groot belang, maar de groep die daarvan profiteert is kleiner geworden. De inwoners van het platteland zijn vaak werkzaam in andere plaatsen en hebben naar nieuwe mogelijkheden gezocht. Wonen op het platteland is ook weer een keuze geworden en niet langer strikt

noodzakelijk. Wonen en werken op twee verschillende plekken is tegenwoordig immers vaker regel dan uitzondering.

Die geleidelijke overgang naar een nieuwe vorm van balans is in veel plattelandsgebieden zichtbaar. Een aantal ontwikkelen spelen daarbij een belangrijke rol en de opkomst van nieuwe activiteiten laat zien dat de mogelijkheden van plattelandsgebieden groter zijn dan wellicht gedacht werd.

Welke individuele motieven spelen een rol bij het starten van een nevenactiviteit?

In hoofdstuk 6 is onderzocht welke individuele motieven in de vier verschillende onderzoeksgebieden een rol speelden bij het opstarten van een nevenactiviteit. Daarbij is gekeken naar een aantal belangrijke factoren en daar kwamen een aantal interessante resultaten uit. Uit de resultaten bleek dat er duidelijk onderscheid gemaakt kan worden tussen twee verschillende typen ondernemers: de economische ondernemer en de “lifestyle” ondernemer. Een slechte of moeilijke financiële situatie was voor veel mensen een reden om gericht op zoek te gaan naar een nieuwe manier om geld te verdienen. Vaak had dit niet eens zozeer te maken met een zeer lage levensstandaard, maar kwam het door ontevredenheid over de huidige situatie of juist vanwege zorgen over de toekomst. Iedere respondent die de nevenactiviteit gestart was om financiële redenen had van tevoren een goed beeld over de marktsituatie waarin ze zouden gaan opereren en had daarbij ook bepaalde verwachtingen. De hoop op een betere financiële situatie was in dat geval altijd leidend. Aan de andere kant zijn er ook ondernemers met een ander doel. De huidige baan biedt niet voldoende uitdaging of zorgt niet voor genoeg voldoening. De mogelijkheid om daarnaast iets anders te doen is voor dit type ondernemer, de “lifestyle” ondernemer, een kans op zoek naar meer geluk en plezier in het leven. De nevenactiviteit wordt in sommige gevallen een zeer professionele bezigheid en in andere gevallen juist helemaal niet, maar in alle gevallen is de ondernemer blij en gelukkig met de keuze en is de nevenactiviteit van grote toegevoegde waarde op het welzijn van diegene.

De belangrijkste individuele motivaties liggen dus eigenlijk dicht bij elkaar, alleen zijn de twee verschillende types op zoek naar iets anders. De werkt voor een betere financiële situatie en de ander heeft daarover geen zorgen en wil zichzelf ontplooiën. Die ene trede in de piramide van Maslow (1943), van sociale zekerheid en behoeften naar erkenning en ontplooiing, is dus het verschil tussen beide typen ondernemers.

Bestaan er regionale verschillen in die motieven?

Het veldwerk in de vier verschillende gebieden heeft voor elk van de gebieden tot een ander beeld geleid, maar toch is er een duidelijk onderscheid te maken tussen 2 groepen. De ene groep, Ericeira en Leiria, bestond voor een groot deel uit ondernemers die de nevenactiviteit begonnen zijn om een betere financiële positie te krijgen. Daarbij was het voor Ericeira heel duidelijk dat de beperkingen en slechte vooruitzichten voor de toekomst de belangrijkste reden waren. De teruglopende inkomsten uit de visserij en de ontwikkeling van het toerisme in de laatste decennia vormden de reden om de nevenactiviteit te starten. De professionaliteit waarmee dat gebeurde was verschillend, maar over het algemeen vrij beperkt. De resultaten van Leiria lieten zien dat ondernemers op zoek waren naar een betere toekomst, maar daar komt bij dat de financiële situatie altijd al vrij beperkt was. Ze zijn daarbij zelf op zoek gegaan naar nieuwe mogelijkheden en hebben, achteraf gezien, een goede keuze gemaakt door bewust te kiezen voor een (deels) nieuwe markt in het gebied.

De andere groep ondernemers heeft niet het financiële aspect op de eerste plaats staan, maar het zoeken naar meer voldoening en geluk in het leven. Het grootste deel van de ondernemers in deze regio's waren niet tevreden met hun leven en besloten een nevenactiviteit te starten. Dit heeft er in vrijwel alle gevallen toe geleid dat de respondenten een gelukkiger leven kregen en er meer voldoening uit haalden.

In hoeverre bestaat er een verband tussen algemene veranderingen op het platteland en de ontwikkeling van nevenactiviteiten?

Zoals duidelijk is geworden veranderen zowel de economische, als de cultureel-maatschappelijke en fysieke structuur van plattelandsgebieden in ontwikkelde landen op globaal niveau in hoog tempo. Die nieuwe structuur is steeds vaker gericht op een platteland dat op een andere manier gebruikt wordt.

In dat beeld past ook de ontwikkeling van nevenactiviteiten. Deze vorm van ondernemerschap is, zoals ook blijkt uit onderzoek van Markantoni (2008), op het platteland in opkomst. Daarbij is van belang te weten dat het ook vaak gaat om niet-boeren. Deze ondernemers hebben een baan en hebben daarnaast een (semi-)professioneel bedrijf aan huis om ze van een extra inkomen te voorzien. De sectoren waarin veel van die nevenactiviteiten te vinden zijn sluit goed aan bij de algemene verandering van het gebruik van platteland: een verschuiving van productie naar consumptie. Steeds vaker wordt het platteland "geconsumeerd" door bijvoorbeeld toeristen. Veel nevenactiviteiten richten zich ook het aanbieden van een dienst, waarbij het platteland een grote rol speelt. Het gebruik van het platteland staat daarbij vaak centraal en dat is belangrijk.

Het platteland is op dat gebied uniek, want een omgeving met ruimte en rust is in veel stedelijke gebieden niet te vinden. Nu de grootste veranderingen op economisch, cultureel-maatschappelijk en fysiek gebied achter de rug zijn is duidelijk geworden dat plattelandsgebieden zich aan moeten passen aan de nieuwe omstandigheden. Van groot belang is de manier waarop dat gebeurt, want zoals overall is de concurrentie, ook tussen gebieden onderling, groot.

Concluderend kan gezegd worden dat er een verband bestaat tussen algemene veranderingen op het platteland en de ontwikkeling van nevenactiviteiten. De dynamiek van het platteland lijkt invloed te hebben op de ontwikkeling van nevenactiviteiten, aangezien ondernemers het platteland op nieuwe manieren gebruiken om hun diensten aan te bieden. Aan de andere kant dragen nevenactiviteiten bij aan de veranderingen op het platteland doordat ondernemers het platteland op een andere manier gebruiken, met een functie die meer gericht is op consumptie. Het platteland laat zien dynamisch te zijn en veel ondernemers gebruiken die dynamiek en laten daarmee zien dat het platteland van grote waarde kan zijn, zowel financieel, als emotioneel.

LITERATUURLIJST

- Aksoy, M. Ataman, & Beghin, John C. & World Bank 2005 Global agricultural trade and developing countries / editors, M. Ataman Aksoy and John C. Beghin World Bank, Washington, D.C.
- Wilson, D., 2007. "The New Segregation in U.S. and U.K. Cities." In J.R. Short, P. Hubbard, and T. Hall (eds.) *The compendium of urban studies*. Sage: Newbury Park
- Antrop, M. (2004). Landscape change and the urbanization process in Europe. *Landscape and Urban Planning* 67 (2004) 9–26
- Bellwood, Peter. (2004). *First Farmers: The Origins of Agricultural Societies*. Blackwell: Oxford
- Bieleman, J. (2008). *Boeren in Nederland: Geschiedenis van de landbouw 1500-2000*. Bloom: Amsterdam
- Signal EM, McCracken DI (1996). Low-intensity farming systems in the conservation of the countryside. *Journal of applied ecology* . Volume: 33. Uitgave: 3. Pagina: 413-424
- Bryant, C.R. (1982). The recent evolution of farming landscapes in urban-centred regions. *Landscape planning*, volume 11, Uitgave 4, December 1984. Pagina 307-326.
- Bunce M. (2003). Reproducing rural idylls, in P. Cloke (ed.), *Country visions*. Harlow, UK: Pearson. P. 14-30
- Cloke, P., Edwards, G.(1986). *Rurality in England and Wales: a replication of the 1971 index*. *Regional Studies* 20 (1986), pp. 289–306
- Clout, H.D. (1993b). *European experience of rural development*. Salisbury: Rural Development Commission
- Cloke P. & Little J (1990). *A rural state?* Blackwell: Oxford
- Corkill D. (1999). *The Development of the Portuguese Economy: A Case of Europeanization : charts Portugal's development within mainstream Europe*.
- Cromie, S. (1987), "Motivations of aspiring male and female entrepreneurs", *Journal of Organisational Behaviour*, Vol. 8 No.3, pp.251-61.
- Figueiredo, António de (1975). *Portugal: Fifty Years of Dictatorship*. Holmes and Meier: New York
- Flowerdew, R. & Marti,n D. (2005). *Methods in human geography: a guide for students doing a research project*. 2nd edition, Pearson, Harlow
- Gallagher, Tom (1983). *Portugal: A Twentieth-Century Interpretation*. Manchester University Press, Manchester
- Haartsen, T. (2002), *Platteland: boerenland, natuurterrein of beleidsveld? Een onderzoek naar veranderingen in functies, eigendom en representaties van het Nederlandse platteland*. *Nederlandse Geografische Studies*, Utrecht, nr. 309

Nevenactiviteiten op het Portugese platteland

Henricks, M. (2002a). Not just a living: the complete guide to creating a business that gives you a life. Cambridge, MA: Perseus

Hoggart, K. & Buller H. (1995). Geographical differences in British property acquisitions in Rural France. *Geographical Journal*, 161, 69-78

Huylenbroek, G. v., & Durand G. (2004). Multifunctional agriculture : A New Paradigm for European Agriculture and Rural Development Perspectives on rural policy and planning. Ashgate. Hampshire, Aldershot [etc.] : Ashgate

Ilbery B. (1998). The geography of rural change. Harlow, Longman

Kay, Hugh (1970). Salazar and Modern Portugal. Hawthor Books, New York

Leite, Joaquim da Costa (2000). Portugal: *Instituições, Gestão e Crescimento Económico*. 1950–73, Aveiro University, Aveiro

Liepins R. (2000). New emergencies for and old idea: reworking approaches to 'community' in contemporary rural studies. *Journal of Rural Studies*, 16, 23-35

Little, J., & Austin, P. (1996). Women and the rural idyll. *Journal of Rural Studies*, 12(2), 101-111

Longenecker, et al., (2003) *Small business management: an entrepreneurial emphasis*. Thompson-Southwestern, Mason

Lucas, Adam (2006), *Wind, Water, Work: Ancient and Medieval Milling Technology*. Brill Publishers

Mak, G. (2003) *Hoe God verdween uit Jorwerd*. Pandora, Amsterdam

Marcketti S., Niehm L. and Fuloria R. (2006), An exploratory study of lifestyle entrepreneurship and its relationship to life quality. *Family and Consumer Sciences Research Journal*, vol. 34, No. 3, 241-259

Markantoni, Koster & Strijker (2009). Side-activity Entrepreneur: Lifestyle or economic oriented? Department of Cultural Geography, Faculty of Spatial Sciences, University of Groningen

Marsden, T., Murdoch, J., Lowe, P., Munton, R. & Flynn A (1993). *Constructing the countryside*. London, UCL Press

Massey, D. (1994). *Space, Place & Gender*. Cambridge, UK: Polity Press

Norman, J. (2004). Lifestyle Entrepreneurs, Amenity Movers, and Their Impact on Recent Population Trends in the Rural West, USA. *Kumamoto University Graduate School of Social and Cultural Sciences Research* 2, pp.221-237

North, D. & Smallbone D. (1995). "The Employment Generation Potential of Mature SMEs in Different Geographical Environments." *Urban Studies* 32(9): 1517

Overton, Mark. (2002). *Agricultural Revolution in England 1500 – 1850*. Cambridge University Press, Cambridge

Panelli,R., Gallagher,L., Kearns,R. (2006). Access to rural health services: *research as community action and policy critique*. Social Science and Medicine 62(5), 1103-1114

Philips, D. & Williams, A. (1984). Rural Britain: A social geography. Blackwell: Oxford, UK

Ramankutty N, Foley JA (1999). Estimating historical changes in global land cover: *Croplands from 1700 to 1992*. Global biogeochemical cycles. Volume: 13. Uitgave: 4. Pagina: 997-1027

Rostow, W.W. (1959). The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto. Cambridge University Press, Cambridge

Robinson, G. (1990). Conflict and change in the countryside.: Wiley: Chichester, UK

Rodriguez, G. (2003). Making a Profit Out of Passion: Lifestyle Entrepreneurship. Retrieved 20/10/2008

Shucksmith, M. (1993). Farm household behavior and the transition to post-productivism . Journal of agricultural economics. Volume: 44, Uitgave: 3 Pagina: 466-478

Schnabel, R.K. (2001). Understanding community development. University of Arizona

Robert Shelburne, (2007). Financing for Development in the Emerging Markets of the ECE Region: *A 2007 Perspective*. ECE Discussion Papers Series 2007. UNECE

Steenbekkers, C. Simon en V. Veldheer (2006). Thuis op het platteland: *de leefsituatie van stad en platteland vergeleken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau

Strijker, D. (2000). "Agriculture: still a key to rural identity?" Claiming rural identities. Van Gorcum: Assen

van Leeuwen, E. & Nijkamp, P., (2004). The embeddedness of small Enterprises to the rural local economy of small and medium sized towns. Research Memorandum. Vrije Universiteit, Amsterdam

Verschuren, P. & Doorewaard, H. (2007). Het ontwerpen van een onderzoek. Uitgeverij Lemma, Utrecht

Watson, Andrew (1983). Agricultural innovation in the early Islamic world. Cambridge University Press, Cambridge

Woods M. (2004). Rural Geography: Processes, responses and experiences in rural restructuring. Sage Publications, London

Websites

<http://www1.travelalberta.com/du-nl/>

<http://www.drenthe.nl/>

http://www.naturalengland.org.uk/about_us/default.aspx